

ETVDES ROVSSILLONNAISES

REVUE D'HISTOIRE ET D'ARCHÉOLOGIE
M É D I T E R R A N É E N N E S

Savoirs des campagnes,
Catalogne, Languedoc, Provence
XIIe-XVIIIe siècles

sous la direction de Catherine VERNA et de Pere BENITO

ÉTUDES ROUSSILLONNAISES, REVUE D'HISTOIRE ET D'ARCHÉOLOGIE MÉDITERRANÉENNES

Revue fondée en 1951 par Pierre PONSICH, Annie de POUS, Marcel DURLIAT

Directeurs de la revue

Pierre PONSICH, 1951 - † 23 décembre 1999 (1ère et 2e séries)

Claire PONSICH depuis 2000 (2e et 3e séries)

Comité de Lecture

Préhistoire et Archéologie (dir. Françoise CLAUSTRE, CNRS-Centre d'Anthropologie de Toulouse, † 6 septembre 2006, Jean ABELANET, Musée de Tautavel et AAPO; Jean GUILAINE, Collège de France, Chaire de Néolithique); Ramon BUXÓ (Musée archéologique de Gérone); Jean GASCO (Collège de France, Université de Toulouse-Le-Mirail); Araceli MARTIN (Generalitat de Catalunya); Dominique SACCHI (CNRS, Centre d'anthropologie), Narcis SOLER I MASFERRER; Enriqueta PONS; Josep TARRUS; Jean VAQUER (CNRS, Centre d'anthropologie).

Antiquité et Archéologie (dir. Christophe PELLECUER, DRAC-Languedoc-Roussillon-Direction archéologique) Fabienne COUDIN (Université de Pau); Pierre GARMY (CNRS), Rémy MARICHAL (Musée de Ruscino, †), Thierry ODIOT (DRAC, Languedoc-Roussillon); Jean-Claude RICHARD (CNRS).

Moyen Âge (dir. Anscari Manuel MUNDÓ I MARCET, IEC et Université de Barcelone; Michel ZIMMERMANN, Université de Versailles-Saint-Quentin-en Yvelines, IEC de Barcelone).

Raphaëla AVERKORN (Université de Hanovre), Alexandra BEAUCHAMP, Université de Limoges), Dominique BIDDOT-GERMA (Université de Pau et des Pays de l'Adour, ITEM), Pere BENITO I MONCLUS (Université de Lérida), Pau CATEURA BENASSER (Université des Îles Baléares), Sylvie CAUCANAS (Archives Départementales de l'Aude), Martine CHARAGEAT (Université de Bordeaux, Framespa), Pierre CHASTANG (Université de Versailles-Saint-Quentin-en-Yvelines), Claude DENJEAN (Université de Toulouse, Framespa), Claude GAUVARD (Institut Universitaire de France, Paris I-Panthéon Sorbonne, Lamop), Christian GUILLERÉ (Université de Chambéry), Christiane KLAPISCH-ZUBER (EHESS), Véronique LAMAZOU-DUPLAN (Université de Pau, Framespa-ITEM), Marie-Claude MARANDET (Université de Perpignan, CHRISM), Hélène MILLET (CNRS, Lamop-Paris I-Sorbonne), Stéphane PÉQUIGNOT (Casa Velazquez, EPHE), Claire PONSICH (Lamop), Carole PUIG (CHRISM), Flocel SABATÉ (Université de Lérida), Claire SOUSSEN (Université d'Evry, Framespa), Catherine VERNA (Université de Paris VIII, Framespa-UTAH).

Période moderne (dir. Raymond SALA, ICRESS et Université de Perpignan, Eva SERRA, Université de Barcelone) Denis FONTAINE (Archives Départementales, Perpignan), Christine LANGÉ (Archives Départementales et Antiquités et Objets d'Art des P.-O.), Gilbert LARGUIER (Université de Perpignan), Joan PEYTAVI I DEIXONA (ICRESS et Université de Perpignan, IEC de Barcelone), Antoine de ROUX (Géographie historique).

Période contemporaine (dir. Jean SAGNES, Université de Perpignan)

André BALENT (ICRESS et Université de Perpignan), Fernand BELLEDENT (SASL des P-O), Etienne FRESNAY, Antoine de ROUX (Géographie historique).

Histoire de l'art (dir. Rosa ALCOY, Université de Barcelone, Françoise ROBIN, Université de Montpellier)

François AMIGUES (Université de Perpignan), Pere BESERAN (Université de Barcelone), Laurence CABRERO (Université de Montpellier), Jordi CAMPS I SORIA (MNAC de Barcelone), Immaculada LORES I OTZET (Université de Lérida), Montserrat PAGÈS I PARETAS (MNAC de Barcelone), Francesc QUILES (MNAC de Barcelone).

Philologie et Littérature catalane et hispanique (dir. Marie-Claire ZIMMERMANN, Université Paris IV-Panthéon-Sorbonne, CEC de Paris IV et IEC de Barcelone)

Sophie HIREL (Université de Paris IV-Sorbonne), Josep MORAN (Université et IEC de Barcelone), Miquela VAILLS (ICRESS et Université de Perpignan).

Patrimoine (dir. Christine LANGÉ, Archives départementales et Antiquités et Objets d'Art des P-O, Raymond SALA Université et ICRESS de Perpignan, Patrimoine de la Ville)

Jean-Luc ANTONIAZZI (ASPHAR), Laurent FONQUERNIE (APHPO), Edwige PRACA (APHPO), Madeleine SOUCHE (Université de Perpignan, APHPO), Jean-Louis VAILLS (ICRESS de Perpignan).

Ethnologie Martine ARINO, Jean-Louis VAILLS (ICRESS de Perpignan)

Traducteurs Jeanne ANTCHAK (anglais), Jed ENGLISH (anglais), Amin ERFANI (anglais, Université d'Atlanta), Miquela VAILLS (catalan, Université et ICRESS de Perpignan), Marie-Claire ZIMMERMANN (catalan, castillan, Université Paris IV-Panthéon-Sorbonne, CEC de Paris IV et IEC de Barcelone).

Photographie Jean-Louis VAILLS

Site de la revue <http://www.etudesroussillonaises.com>

Études Roussillonnaises,
Revue d'Histoire et d'Archéologie Méditerranéennes

Savoirs des campagnes
Catalogne, Languedoc, Provence
XIIe-XVIIIe siècles

sous la direction de

Catherine Verna (Université Paris 8)

Pere Benito (Universitat de Lleidà)

Trabucaire

Savoirs des campagnes

Catalogne, Languedoc, Provence. XIIe-XVIIIe siècles

Table des matières

Mobiliser des savoirs dans les campagnes médiévales et modernes (Catalogne, Languedoc, Provence).....	9
Catherine Verna et Pere Benito	
La médecine en milieu rural dans la Couronne d'Aragon au Moyen Âge	15
Carmel Ferragud	
Llevadores, guaridores i fetilleres. Exemples de sabers i pràctiques femenines a la Catalunya medieval.....	23
Teresa Vinyoles i Pau Castell	
Els sabers útils al món rural català medieval : agricultura, menescalia, medicina i conservació dels aliments	33
Lluís Cifuentes i Comamala	
Deux ecclésiastiques (Miquel Agustí, l'abbé Marcé), deux moments du « savoir des campagnes »	51
Gilbert Larguier	
Grain Yields and Agricultural Practice at the Castle of Sitges, 1354-1411	65
Adam Franklin-Lyons	
Une expertise en Camargue en 1405. Bertrand Boysset et le bornage du <i>vallatus vetus</i>	79
Pierre Portet	
À la croisée des savoirs et des époques : le compoix de Saint-Germain-de-Calberte (Cévennes) de 1579	95
Bruno Jaudon	
L'aprenentatge de lletra en el món rural segons els <i>Registra ordinatorum</i> del bisbat de Barcelona, anys 1400-1500. Escolars i tonsurats.....	105
Josep Hernando i Delgado	
Des savoirs sur les marchés des campagnes de la Couronne d'Aragon aux XIII ^e et XIV ^e siècles.....	115
Claude Denjean	
Savoirs monétaires, technique comptable et réseaux commerciaux en Andorre au XVII ^e siècle.....	129
Olivier Codina Vialette	
Travail et techniques des bouchers et des poissonniers dans la Catalogne rurale (XIV ^e et XV ^e siècles)	145
Ramón A. Banegas López	
El saber i l'experiència dels sards al servei de l'explotació de les mines d'argent de Falset (1342-1358)	153
Albert Martínez Elcacho	
El transvasament de coneixement Nord-Sud: vidriers del Rosselló, Llenguadoc i Provença al sud dels Pirineus durant la primera meitat del segle XIV.....	163
Miquel Àngel Fumanal Pagès	
L'Areny de la Sal: una aproximació a les Salines de Cardona des dels mercats ultrapirinencs (XII-XVIII).....	169
Andreu Galera i Pedrosa	
VARIA	
Activités maritimes, commerce et essor industriel : les échanges empordano-majorquins de 1280 à 1350 ...	193
Anthony Pinto	

ELS SABERS ÚTILS AL MÓN RURAL CATALÀ MEDIEVAL: AGRICULTURA, MENESCALIA, MEDICINA I CONSERVACIÓ DELS ALIMENTS*

Lluís CIFUENTES I COMAMALA
(Universitat de Barcelona)

RESUM

Aquest treball proposa la identificació dels coneixements que interessaven en una explotació agrícola catalana durant l'Edat Mitjana i inicis del Renaixement i la seva transmissió. En consonància amb les summes d'agronomia antigues i amb les obres renaixentistes d'Herrera o Agustí, es descobreix un ventall ampli de coneixements, més enllà de les tècniques agràries, que tenia en compte la menescalia, la medicina pràctica, la conservació dels aliments, l'astrologia, la meteorologia, etc. El treball se centra en els quatre primers àmbits, en les seves manifestacions en català i en el públic que s'hi interessava, format per propietaris rurals que eren membres de la burgesia, de la noblesa i de l'estament eclesiàstic. Al costat d'una recopilació ordenada de materials coneguts, se n'aporten d'inèdits i es planteja la penetració social dels sabers continguts en aquestes obres.

RÉSUMÉ

Ce travail se propose d'identifier les savoirs qui intéressaient une exploitation agricole catalane au Moyen Âge et au début de la Renaissance, et leurs transmissions. En accord avec les traités d'agronomie antiques et les œuvres modernes d'Herrera ou d'Agustí, on découvre un large éventail de connaissances, au-delà des techniques agraires, qui tenait compte de la maréchalerie, de la médecine pratique, de la conservation des aliments, de l'astrologie, de la météorologie, etc. La recherche est centrée sur les quatre premiers domaines, leurs manifestations en langue catalane et le public qui s'y intéressait, formé de propriétaires ruraux qui étaient membres de la bourgeoisie, de la noblesse et du clergé. Outre une compilation ordonnée des matériaux connus, l'auteur en fournit d'inédits, et soulève la question de la pénétration sociale des savoirs contenus dans ces ouvrages.

El *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril* de Miquel Agustí (Barcelona, Esteve Lliberós, 1617) és un vademècum dels sabers o tècniques (« secrets ») útils en el context d'una explotació agrària catalana de l'època moderna.¹

* Aquest treball s'inscriu en el marc del projecte de recerca « Corpus digital de la ciència medieval en la Corona de Aragó i su contexto latino y románico: obras vernáculas, Arnau de Vilanova y Vicent Ferrer » (FFI2011-29117-C02-01) i en el de la xarxa temàtica « Lengua y ciencia » (FFI2011-13755-E), un i altre amb finançament del Ministerio de Economía y Competitividad (MINECO), i també en el del grup consolidat « Cultura i literatura a la baixa Edat Mitjana » (SGR 2009-1261), finançat pel Departament d'Economia i Coneixement (DEC) de la Generalitat de Catalunya. L'autor és membre del Centre de Documentació Ramon Llull (CDRL) i de l'Institut de Recerca en Cultures Medievales (IRCV), tots dos de la Universitat de Barcelona.

¹ Edició de l'original català a Miquel Agustí, *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*, estudis preliminars de Lluís Argemí, Joaquim Garriga, Modest Prats, Albert Rossich i Amadeu-J. Soberanas, Barcelona (Clàssics del pensament econòmic català, 1), 1988 [reimpr.: Barcelona, 1999]; n'hi ha també un facsímil recent, amb introducció de Xavier Luna i Batlle: Vilafranca del Penedès, 2007. La seva història editorial, en català i en castellà, a Luis PABLO NÚÑEZ, « Ediciones e historia textual del *Libro de los secretos de agricultura* de Miguel Agustín », *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres*, T. LI (2007-2008), p. 199-223. Les seves fonts catalanes a Maria Antònia MARTÍ ESCAYOL, « Les fonts del *Llibre dels secrets d'agricultura* de Miquel Agustí: el MS754 de la Biblioteca de Catalunya i el MS291 de la Bibliothèque nationale de France », *Afers: Fulls de Recerca i*

Potser pot sorprendre que aquesta obra no parli únicament de les tècniques agrícoles, sinó que també s'expansioni en la veterinària, la medicina pràctica, les prediccions astrològiques i meteorològiques, o en l'art de conservar els aliments. De fet, és un pla d'obra antic, que beu en les fonts de l'agronomia romana, transmesa al llarg dels segles medievals tant en llatí com en la llengua parlada, en el nostre cas en català. Però durant l'època medieval aquests sabers no van ser transmesos únicament pels tractats d'agricultura, sinó també per tot un seguit d'escrits pertanyents a altres gèneres (medicina, menescalia, astronomia/astrologia, cuina).

En les pàgines que segueixen analitzarem la transmissió en català d'alguns d'aquests textos útils en una explotació agrària, coneguts i emprats per un mateix tipus de públic que no es limitava a posseir-ne i llegir-ne uns i altres no. Un tipus de públic especialment sensible a l'aplicació pràctica del saber, en particular del saber tècnic, a la seva valoració com a instrument de canvi, i que volia accedir-hi de forma directa, en la llengua parlada, raó per la qual es va procurar les traduccions necessàries en un procés que s'ha anomenat de vernacularització del saber, inciat a l'Europa occidental durant el segle XIII.² Per fer aquest

Pensament, T. XXIII, núm. 60 (2008), p. 289-311.

² Per a aquest procés a l'àmbit català, vegeu Lluís CIFUENTES I COMAMALA,

recorregut ens centrarem en els sabers agrícoles, els que giraven a l'entorn dels animals, la medicina pràctica i la conservació dels aliments.

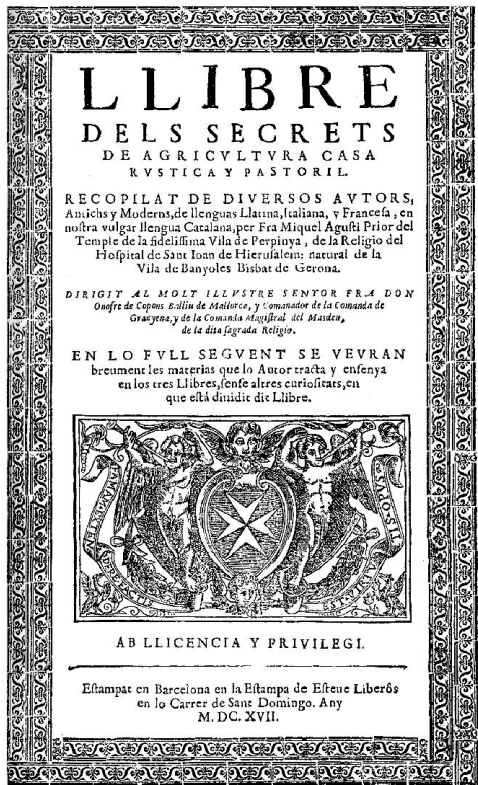

Fig. 1. Portada del *Llibre dels secrets de agricultura, casa rústica y pastoril* (Barcelona, Esteve Liberós, 1617) de Miquel Agustí

ELS SABERS AGRÍCOLES

A partir del segle XIII s'observa a l'Europa llatina occidental un ressorgiment de les obres de geopònica o agronomia escrites pels autors de l'Antiguitat, en particular les de Pal·ladi, Columel·la o Cató, que es van tornar a copiar i, en alguns casos, es van traduir a les llengües vernacles o parlades.³ Paral·lelament, sobretot a l'àmbit ibèric, es deixa sentir una forta influència de la rica tradició agronòmica andalusina, amb autors com Ibn Wafid, Ibn al-Awwam o Ibn Bassal, que, almenys en el cas del primer, tindrien una difusió important gràcies a la traducció vernacle.⁴ D'altra banda, s'elaboraren noves obres, especialment en contextos agrícolament i

mercantilment rics com l'italià, que a vegades eren grans compilacions, com ara l'*Opus ruralium commodorum* del jurista bolonyès Pietro de' Crescenzi (c. 1304-1309) — que va ser traduït a l'italià, al francès i, més tardanament, a altres llengües del centre i de l'est d'Europa—⁵ o el *De plantationibus arborum* de l'alemany Gottfried o Jofre de Francònia (c. 1300), ràpidament traduït a l'alemany i a l'anglès però també a altres llengües com el català.⁶ Aquestes compilacions d'agricultura estaven sòlidament fonamentades en la prestigiosa filosofia natural aristotèlica que emanava de les universitats i que tot just havia estat revitalitzada per Albert el Gran, ell mateix una altra gran autoritat de l'agronomia medieval europea.⁷

Però, què hi ha al darrere, o millor dit, qui hi ha al darrere, d'aquest gran interès per l'agronomia antiga o andalusina, i per la creació de noves obres, que segurament havien de ser encara més eficients?

Per conèixer quin fou el mercat de demanda d'aquestes obres podem fer un estudi intern dels manuscrits conservats, a la recerca de traces dels seus possessors i lectors o de pistes codicològiques que ens n'informin. Podem també analitzar els testimonis dels traductors, si en van deixar o han pervingut —en el cas català, només el de Ferrer Saiol, que comentarem més endavant. I, podem, fonamentalment, cercar la presència de les obres en els inventaris de béns conservats. En el cas català, la forta penetració de la institució notarial ha comportat una enorme quantitat de documentació

⁵ Edició del text original llatí a Petrus de CRESCENTII (Pier de' Crescenzi), *Ruralia commoda: das Wissen des vollkommenen Landwirts um 1300*, herausgegeben von Will Richter; zum Druck vorbereitet von Reinhilt Richter-Bergmeier, 4 vols., Heidelberg, 1995-2002. Per a la traducció italiana medieval, vegeu Francesco CAPACCIONI, « "Infiniti ingegni da' più non saputi": la prima traduzione italiana dei *Ruralia commoda* di Pietro de' Crescenzi (libro X) », dins Michèle GOYENS, Pieter de LEEMANS i AN SMETS (eds.), *Science Translated: Latin and Vernacular Translations of Scientific Treatises in Medieval Europe*, Lovaina, 2008, p. 361-375.

⁶ Gerhard EIS, *Gottfrieds Pelzbuch: Studien zur Reichweite und Dauer der Wirkung des mittelhochdeutschen Fachschrifttums*, Brünn - Munic - Viena, 1944. Una posada al dia a Martina GIESE, «Das Pelzbuch Gottfrieds von Franken: Stand und Perspektiven der Forschung», *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, T. CXXXIV (2005), p. 294-335. La traducció catalana va ser identificada a Thomas M. CAPUANO, « The agricultural texts appended in the fourteenth-century iberian translations of Palladius », *Manuscripta*, T. XXXVIII (1994), p. 253-263, a les p. 257-259 (on glossa la traducció aragonesa feta a partir del català); i a Lluís CIFUENTES i COMAMALA, *La ciència en català*, op. cit. nota 2, p. 292-293 (on se n'aporta un altre manuscrit). Vegeu en particular Maria Antònia MARTÍ ESCAYOL, « Two Iberian versions of Gottfried of Franconia's Pelzbuch: translations and copies in medieval and modern agricultural literature », *Subhoffs Archiv*, T. XCV (2011), p. 129-157. Edició (ms. BnF Esp. 291) a Maria Antònia MARTÍ ESCAYOL, *De re rustica*, Vilafranca del Penedès, 2012; i Delphine BONNET, *Un manuscrit catalan du XV siècle: de De re rustica* », tesi de llicenciatura de la Universitat de Paris X-Nanterre, 1995.

⁷ Vegeu Jean-Louis GAULIN, « Albert le Grand agronome: notes sur le *Liber VII de vegetalibus* », dins Danielle JACQUART (ed.), *Comprendre et maîtriser la nature au Moyen Âge: mélanges d'histoire des sciences offerts à Guy Beaujouan*, Ginebra - París, 1994, p. 155-170; i del mateix autor, « Agronomie antique et élaboration médiévale: de Palladius aux *Préceptes cisterciens d'économie rurale* », *Médiévales: Langue, Textes, Histoire*, T. XXVI (1994), p. 59-83.

TAULA I				
Difusió de les obres d'agricultura als Països Catalans durant l'Edat Mitjana i el Renaixement				
Any	Lloc	Ocupació	Obra	Llengua
1323	Barcelona	rei	Pal·ladi	llatí
1349	València	canonge > jurista	Pal·ladi	llatí?
1363	Manises	donzell > rei	Ibn al-Awwam?	català?
1370	Tortosa?	ciutadà > rei	Ibn Wafid	català?
1377	Barcelona?	conseller reial > rei	Pal·ladi	català?
1390	Barcelona	prevere	Pietro de' Crescenzi	llatí
1392	Barcelona	notari	Ibn Wafid	català?
1395	Vic	jurista > ciutadà	Jofre de Francònia	català
1404	Barcelona	prevere > llibreter	Jofre de Francònia?	català
1414	Barcelona	prevere > canceller episcopal	Pal·ladi?	català
1423	Barcelona	mercader	Ibn Wafid	català
1427	Girona	físic	Pal·ladi	llatí
1428	Barcelona	cavaller i ciutadà	Pal·ladi?	català
1430	Barcelona	canonge i físic	<i>Memòria de llaurar?</i> [+ Pal·ladi?]	català
1434	Barcelona	cavaller, jurista i ciutadà	Ibn Wafid	català?
1435	València	notari	Ibn Wafid	català?
1445	Barcelona	apotecari	Ibn Wafid	català
1469	Vic	apotecari	Pal·ladi + Ibn Wafid	català
1476	Mallorca	jurista	Cató Columel·la	llatí llatí
1484	Mallorca	bisbe	Pal·ladi	català
1489	València	ardiaca i vicari general	Columel·la	llatí
1493	Mallorca	notari	Cató Columel·la + Pal·ladi Pal·ladi	llatí llatí català?
1505	Mallorca	donzell	Pal·ladi?	català?
1506	Barcelona	escrivà reial	Jofre de Francònia?	català
1537	Barcelona	cavaller	Herrera	castellà

El signe > indica la transmissió del llibre en encants o altres transaccions.

Fonts: 1323 = Jesús-Ernest MARTÍNEZ FERRANDO, *La Cámara Real en el reinado de Jaime II (1291-1327): relaciones de entradas y salidas de objetos artísticos*, Barcelona (*Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, 11, 1953-1954), 1962, § 134 (inc. « De preceptis rey rustice »). – 1349 = M.^a LUZ MANDINGORRA, *Leer en la Valencia del Trescientos*, op. cit. nota 8, § 27, núm. 7 (« unum librum Palladii »). – 1363 = Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Documents*, op. cit. nota 8, vol. I, § CCX (« libre... lo qual tracte de agricultura e lo qual fou compilat per Mirabolí, moro, rey qui fo de Sibília »). – 1370 = Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Documents*, op. cit. nota 8, vol. I, § CCXXXIII (« libre appellat Antholius »). – 1377 = Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Documents*, op. cit. nota 8, vol. I, § CCXCII (« libre lo qual ha nom Pal·ladi »). – 1390 = Josep HERNANDO i DELGADO, *Llibres i lectors*, op. cit. nota 8, vol. II, § 391, núm. 17 (« libre... lo qual comença: "Liber ruralium comodorum" »). – 1392 = JOSEP HERNANDO i DELGADO, *Llibres i lectors*, op. cit. nota 8, vol. II, § 403, núm. 14 (« librum... vocatum Antholino, et tractat de agriculturis, seminibus et aliis »). – 1395 = Biblioteca de Catalunya, ms. 99, fols. 23ro-24vo, núm. 29 (« libra... qui tracta de empaltar e plantar arbres »). – 1404 = Josep Antoni IGLÉSIAS i FONSECA, *Llibres i lectors*, op. cit. nota 8, § 19, núm. 13 (« libes... la .I. tractava de anpeltar »). – 1414 = Josep Antoni IGLÉSIAS i FONSECA, *Llibres i lectors*, op. cit. nota 8, § 57, núm. 8 (inventari) i § 58, núm. 9 (encant) (« deu cohernets... qui parlan de plantar e de ampantrar e de obrar »). – 1423 = Josep Antoni IGLÉSIAS i FONSECA, *Llibres i lectors*, op. cit. nota 8, § 93, núm. 15 (« feneix lo dit libre en la darrera carta: "qui tenen vergers e alcaries, e sí ha nom Antholí" »). – 1427 = Lluís BATLLE i PRATS, « La biblioteca del mestre Marc Roca, metge de Girona (19 agost 1427) », dins Jacint CORBELLÀ i CORBELLÀ (ed.), *Tercer Congrés d'Història de la Medicina Catalana: Actes*, Barcelona - Lleida, 1981, p. 11-21, núm. 41 (« libre... appellat Pel·ladi »). – 1428 = JOSEP ANTONI IGLÉSIAS i FONSECA, *Llibres i lectors*, op. cit. nota 8, § 108, núm. 30 (« libre... appellat Libre de agricultura »). – 1430 = Josep Antoni IGLÉSIAS i FONSECA, *Llibres i lectors*, op. cit. nota 8, § 123, núm. 23 (« libre... la primera pàgina del qual comensa: "Aquí comensen les labores" »). – 1434 = Josep M. MADURELL i MARIMON, « Micer Jaume Callís y su biblioteca jurídica », *Anuario de Historia del Derecho Español*, T. XXXIII (1963), p. 538-607, a les p. 571-582, núm. 33 (« libra appellat Antolí »). – 1435 = M.ª ROSARIO FERRER GIMENO, *La lectura en Valencia*, op. cit. nota 8, § 14, núm. 47 (« libre appellat Antholinus »). – 1445 = AHCB, Arxiu Notarial, I.8, s. núm., fols. 18vo-20ro, núm. 17 (« libra appellat Entolino... e comença: "Aquest és lo libra" »). – 1469 = Eduard JUNYENT i SUBIRÀ, « Repertorio de noticias », op. cit. nota 8, § 301 (« libre... appellat Paladi, qui tracte de art de cultura; dins aquell és lo Antholino, qui tracte de la art de conrear »). – 1476 = J. N. HILLGARTH, *Readers and Books*, op. cit. nota 8, § 333 B, núm. 71-72. – 1484 = Jacques MONFRIN, « La bibliothèque Sánchez Muñoz et les inventaires de la bibliothèque pontificale à Peñíscola », dins Giovanni MARDERSTEIG (ed.), *Studi di bibliografia e di storia in onore di Tammaro de Marinis*, vol. III, Ciutat del Vaticà, 1964, p. 249-262, núm. 75 (« libret chiquet... intitolado El Paladi »). – 1489 = M.ª ROSARIO FERRER GIMENO, « La biblioteca del canónigo Maties Mercader (+1489) », *Estudis Castellonencs*, T. IV (1987-1988), p. 441-469, núm. 109. – 1493 = J. N. HILLGARTH, *Readers and Books*, op. cit. nota 8, § 401, núm. 222, 223, 352. – 1505 = J. N. HILLGARTH, *Readers and Books*, op. cit. nota 8, p. 624 i 954, núm. 17 (« libre... petit, qui parla de agricultura »). – 1506 = Josep M. MADURELL i MARIMON i Jordi RUBIÓ i BALAGUER, *Documentos*, op. cit. nota 8, § 236, núm. 26 (« libre... lo qual tracta de conreus de vinyes e arbres e altres conreus e anplatar »). – 1537 = Josep M. MADURELL i MARIMON i Jordi RUBIÓ i BALAGUER, *Documentos*, op. cit. nota 8, § 439 bis, núm. 46.

conservada, entre la qual hi ha nombrosos inventaris i encants de béns. Els historiadors de la cultura i del llibre s’han fixat des de fa temps en aquestes fonts, certament de gran riquesa, però que convé complementar amb altra documentació notarial d’entrada no tan prometedora, entre la qual s’ha destacat la importància dels préstecs amb garantia de dipòsit.⁸ La taula I recull el resultat d’una anàlisi dels inventaris de biblioteques i altres fonts disponibles per a Catalunya, Balears i València.

Com es pot observar a la taula I, a l’àrea cultural catalana circularen textos en llatí, en català i, ja en el segle XVI, en castellà. Procurar-se traduccions al català dels textos més interessants —sempre des d’un punt de vista pràctic— va ser un objectiu compartit per sectors de la burgesia, de la noblesa urbana i de l’estament eclesiàstic, per garantir-se així un millor accés als seus continguts i convertir-los en un instrument molt més eficient, molt més pràctic. Tots ells habitaven a les ciutats però tenien possessions al camp o a l’horta, com descobreixen els seus inventaris de béns i se’ns indica directament en algun cas.⁹

La burgesia urbana, enriquida per l’activitat comercial, potser ennoblida i tot, la petita noblesa instal·lada a les ciutats i els sectors mitjans de l’estament eclesiàstic

⁸ Destaquen els repertoris documentals d’Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Documents per l’història de la cultura catalana mig-eval*, 2 vols., Barcelona, 1908-1921 [reimpr.: 2000]; Eduard JUNYENT i SUBIRÀ, « Repertorio de noticias sobre manuscritos catalanes de la “Cúria fumada” de Vich », *Analecta Sacra Tarraconensia*, T. XVI (1943), p. 57-86; Josep M. MADURELL i MARIMON i Jordi RUBIÓ i BALAGUER, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, 1955; Josep M. MADURELL i MARIMON, *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474): contribució al seu estudi*, Barcelona, 1974; M.^a LUZ MANDIGORRA LLAVATA, *Leer en la Valencia del Trescientos: el libro y la lectura en Valencia a través de la documentación notarial (1300-1410)*, tesi doctoral de la Universitat de València, 1989; J. N. HILLGARTH, *Readers and books in Majorca (1229-1550)*, 2 vols., París, 1991; Josep HERNANDO I DELGADO, *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XIV*, 2 vols., Barcelona, 1995; del mateix autor, « Crèdit i llibres a Barcelona, segle XIV: els contractes de venda de rendes (censals morts i violaris) garantits amb vendes simulades de llibres. El llibre, instrument econòmic i objecte de cultura », *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, T. XVIII (2000), p. 7-222; M.ª ROSARIO FERRER GIMENO, *La lectura en Valencia (1416-1474): una aproximación històrica*, tesi doctoral de la Universitat de València, 1993; Josep Antoni IGLESIAS FONSECA, *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XV: les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1996; i Miquel TORRAS i CORTINA, *L’escriptura i el llibre a la Catalunya Central als segles XIII i XIV*, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2004; i també les publicacions recollides a Charles B. FAULHABER, *Libros y bibliotecas en la España medieval: una bibliografía de fuentes impresas*, Londres, 1987; Anna M. GUDAYOL i TORELLÓ, « Inventaris de biblioteques en el món hispànic tardomedieval i modern: balanç bibliogràfic (1980-1997) », *Anuari de Filologia, Secció C: Filologia Catalana*, T. XXI (1998), p. 29-114; i de la mateixa autora « Història del llibre i de les biblioteques a Catalunya: quinze anys d’estudis (1985-1999) », *Item: Revista de Biblioteconomia i Documentació*, T. XXVII (2000), p. 4-64. ⁹ Com, per exemple, Jaume de Móra, donzell que vivia a Palma (1427) però que tenia els llibres en una possessió (cavalleria) situada al poble d’Estallencs, a la Mallorca Occidental (J. N. HILLGARTH, *Readers and books*, op. cit., nota 8, § 192); o Francesc Terrer, cavaller de Barcelona (1537), però heretat a Esplugues de Llobregat (torre de Picalquers) (Josep M. MADURELL i MARIMON i Jordi RUBIÓ i BALAGUER, *Documentos*, op. cit., nota 8, § 439 bis).

posseïen finques a la ruralia immediata en les quals aviat van voler optimitzar la producció agrícola i ramadera. Les crisis afavorien l’adquisició de noves propietats rústiques —i el consegüent pas de sectors de la burgesia abans actius a rendistes—, però també la necessitat de fer-les rendibles. L’interès desvetllat per la natura i la valoració del saber, sobretot del que emanava del producte llibre, mostraren un camí que es va demostrar eficient.¹⁰

Naturalment, evidenciar un mercat de demanda d’aquest perfil no és cap descoberta en l’àmbit dels estudis d’història de l’agronomia, però no ens consta que s’hagi mostrat mai de forma tan clara i fent ús d’una font tan rica.

D’aquella intensa circulació documentada d’obres en català se n’ha conservat un rastre en un petit grup de manuscrits copiats en el segle XV o en la transició del segle XV al XVI. Parlem d’un conjunt de cinc manuscrits només, un dels quals en localització actualment desconeguda.

Els textos d’agricultura en català que contenen aquests manuscrits han estat censats i comentats per Cifuentes¹¹ i per Capuano.¹² La taula que acompanya aquestes línies (taula II) resumeix les informacions que es trobaran en les publicacions que n’esmentem.

Com es pot veure, es tracta d’un total de deu o onze obres (segons si comptem o no la possible traducció perduda d’Ibn al-Awwam), set o vuit de les quals són textos majors i les tres restants obretes de molt menor entitat. Des del punt de vista de la procedència de les obres, podem distingir-hi quatre grups: en primer lloc, la tradició emanada de l’obra llatina de Pal·ladi, traduïda, copiada i manipulada de totes les maneres imaginables; en segon lloc, la tradició àrab andalusina, reduïda a un o dos representats tres-centistes, però present, com a record de la seva potència; en tercer lloc, les obres europees baixmedievales, representades per la presència significativa de l’obra de Jofre de Francònia; i en quart lloc, la tradició autòctona, visible aquí i allà en els textos menors i en multitud d’interpolacions en les obres majors, especialment les de Pal·ladi. Per altra banda, podem observar a la taula que estan ben representades les àrees agrícoles circumdants de València i de Barcelona, i potser també de la Ciutat de Mallorca, tant pel que fa a la producció de les obres com a la seva difusió.

La vitalitat d’una tradició agronòmica autòctona emergeix en alguns dels textos menors, com ara la *Memòria de les maneres de llaurar, de plantar, de sembrar*

¹⁰ Un marc general a Mauro AMBROSOLI, *Scienziati, contadini e proprietari: botanica e agricoltura nell’Europa occidentale, 1350-1850*, Torí, 1992.

¹¹ Lluís CIFUENTES i COMAMALA, *La ciència en català, op. cit.*, nota 2, p. 288-294.

¹² Thomas M. CAPUANO, « Señales de una ciencia agronómica autóctona en los tratados medievales en catalán », en Lluís CIFUENTES, Roser SALICRÚ i MERCÉ VILADRICH (eds.), *La presència catalana a l’espai de trobada de la Mediterrània medieval: noves fonts, recerques i perspectives*, Roma-Barcelona, en premsa.

TAULA II Tractats d’agricultura en català durant l’Edat Mitjana i el Renaixement			
Obra	Datació original	Testimonis	Datació de la còpia
Pal·ladi arromançat I	Barcelona, s. XIV	Gwara, s/n, 13r ^o -68v ^o	Barcelona, c. 1475
Pal·ladi arromançat II <i>[Llibre o regla o ensenyament de plantar o sembrar vinyes i arbres i empeltar aquells, i de sembrar camps i de fer hortalissa i conservar vi, i moltes altres coses]</i>	València, s. XIV-XV	BC, 754, 107v ^o -125r ^o	finals s. XV
Pal·ladi arromançat III <i>[De agricultura Pal·ladi]</i>	Barcelona?, s. XIV-XV	BnF, Esp. 291, 30v ^o -62r ^o	finals s. XV
Pal·ladi arromançat IV <i>[Llibre d’agricultura segons Pal·ladi]</i>	Mallorca?, s. XIV-XV	Llabrés	s. XV
Pal·ladi, <i>Opus agriculturæ</i> , tr. Ferrer Saiol <i>[Llibre d’agricultura]</i>	Barcelona, 1380-1385	VBmun, 6437, 1r ^o -93v ^o	València, s. XV-XVI
Ibn Wafid, <i>Majmu’fi l-filaha</i> , tr. anònim <i>[Compendi d’agricultura]</i>	València?, a. 1370	BnF, Esp. 291, 62r ^o -111r ^o	s. XV-XVI
Ibn al-Awwam, <i>Kitab al-filaha</i> , tr. anònim <i>[Compendi d’agricultura] (?)</i>	València?, a. 1363	RUBIÓ i LLUCH, I, § CCX	—
Jofre de Francònia, <i>De plantationibus arborum et de conservatione vini</i> , tr. anònim <i>[Tractat de plantar i empeltar arbres i de conservar el vi]</i>	s. XIV	BnF, Esp. 291, 1r ^o -30v ^o VBmun, 6437, 99v ^o -110r ^o	s. XV-XVI València, s. XV-XVI
<i>Memòria de les maneres de llaurar, de plantar, de sembrar i de cuidar tota hortalissa</i>	Barcelona, s. XIV	Gwara, s/n, 1r ^o -12v ^o VBmun, 6437, 94v ^o -95r ^o BC, 754, 119v ^o -122r ^o	Barcelona, c. 1475 València, s. XV-XVI finals s. XV
<i>Capítols singulars de les llavors que hauràs de sembrar tot l’any cada mes</i>	s. XIV-XV	VBmun, 6437, 95r ^o	València, s. XV-XVI
<i>Miscel·lània agrícola</i>	s. XIV-XV	VBmun, 6437, 94rv ^o	València, s. XV-XVI
Abreviatures: BC = Barcelona, Biblioteca de Catalunya; BnF = París, Bibliothèque nationale de France; Gwara = Annapolis, MD, Col·lecció particular de Joseph Gwara; Llabrés = Gabriel LLABRÉS i QUINTANA, « Libre de agricultura segons Paladi », op. cit., nota 20, ms. en localització desconeguda; RUBIÓ i LLUCH = Antoni RUBIÓ i LLUCH, <i>Documents</i> , op. cit., nota 8; VBmun = València, Biblioteca Municipal Serrano Morales.			

i de cuidar tota hortalissa que es diu «presa dels milors ortolans de Barcelona, specialment qui pensen de ortes qui's reguen», i els *Capítols singulars de les llavors que hauràs de sembrar tot l'any cada mes*¹³ i altres calendaris agrícoles, però també en un bon nombre de comentaris i aclariments afegits pels traductors i compiladors —en particular a les compilacions que es coneixen com a Pal·ladis arromançats— que remetent, uns i altres, al marc geogràfic catalanavalencià. Els textos catalans d'agronomia posen un accent especial en els sistemes de conreu propis de la zona i molt particularment en els dels horts de fruiters. Segons Capuano, que ha començat a estudiar els components d'aquesta tradició autòctona, *el número y la variedad de los textos conservados de este período, y la riqueza de correspondencias con su realidad circundante, demuestran claramente la impronta independiente, adaptativa y autóctona de la ciencia agraria del territorio*.¹⁴ Les compilacions fetes a partir de l'obra de Pal·ladi que es coneixen com a Pal·ladis arromançats són especialment riques en aquestes referències i correspondències amb la realitat que envoltava els seus autors. Com s'ha expressat a la taula II, en català se n'han identificat fins a quatre, copiats en manuscrits dels segles XV i XVI, encara que majoritàriament ens transmeten traduccions o redaccions efectuades durant el segle XIV.

El que hem anomenat Pal·ladi arromançat I, conservat en un manuscrit copiat vers 1475 però segurament elaborat en el segle XIV, conté després de la *Memòria de les maneres de llaurar...*, amplis extractes de l'obra original de Pal·ladi (llibres I-IV), més o menys interpolats, i podria ser una de les fonts emperades per Ferrer Saiol.¹⁵

El Pal·ladi arromançat II, que s'intitula *Llibre o regla o ensenyament de plantar o sembrar vinyes i arbres i empeltar aquells, i de sembrar camps i de fer hortalissa i conservar vi, i moltes altres coses*, transmet una versió més pròxima a l'obra de Pal·ladi., encara que amb interpolacions provinents d'altres obres, entre les quals la de Jofre de Francònia sobre els empelts. Molt probablement, fou elaborat al País Valencià (hi ha referències internes a Sant Mateu del Maestrat i a Cabanes, Plana Alta), encara que es conserva en un manuscrit copiat per una mà oriental de finals del segle XV. L'anònim autor informa que hi va organitzar els materials en sis llibres, «segons que en lo present dictat serà ordenat, e algunes coses segons lo Pal·ladi».¹⁶

El Pal·ladi arromançat III, amb el títol *De agricultura Pal·ladi*, conté cinc llibres en els quals torna a tractar, també per aquest ordre, sobre la plantació de vinyes i arbres fruiters, l'empelt, la llaurada de la terra i la sembra de cereals i hortalisses. Aquesta versió conté interessants i sovintejades observacions personals del compilador, sens dubte català, que igualment ens hi fa saber tot d'experiències pròpies a Mallorca, a Navarra, a Calàbria i a Ragusa —ciutat dàlmata que, rere la política balcànica d'Alfons el Magnànim, fou seu d'un actiu consolat de catalans des de 1443. Aparentment, aquesta compilació és obra del mateix traductor del tractat de Jofre de Francònia copiada en el mateix manuscrit miscel·lani que la conserva, amb la qual té lligams interns.¹⁷ Aquesta versió, i les altres obres que conté aquesta miscel·lània, han estat assenyalades com una de les fonts del *Llibre dels secrets d'agricultura* de Miquel Agustí (1617).¹⁸

Finalment, el Pal·ladi arromanatç IV té per títol *Llibre d'agricultura segons Pal·ladi*, i fou publicat parcialment per Gabriel Llabrés a finals del segle XIX, segons un manuscrit quatre-centista llavors a Mallorca i del qual hem perdut la pista.¹⁹

La traducció catalana de l'obra de Pal·ladi efectuada per Ferrer Saiol (1380-1385) tenia el propòsit de recuperar la font original clàssica enfront de tanta interpolació i manipulació, però es va haver de conformar amb els manuscrits llatins que tenia a l'abast que segurament no eren tan pròxims a l'original de l'escriptor romà com ell pensava. La traducció de Saiol, que d'altra banda ens ha arribat en un manuscrit tardà i en una traducció aragonesa que se'n va fer —una i altra amb continguts diferents, a criteri dels qui després d'ell van copiar el text—,²⁰ destaca

Digital de Ciència.cat, nov. 2009, disponible a http://www.ciencia.cat/biblioteca/documents/Palladi754_Capuanopdf; i Rosa M. RAICH ESCURSELL, *L'agricultura a Catalunya a través d'un manuscrit del segle XV*, tesi de llicenciatura de la Universitat de Barcelona, 1978. Vegeu també Marco PICCAT, « El Tractat d'agricultura del Ms. 754 della Biblioteca de Catalunya », dins Antoni FERRANDO i Albert G. HAUF (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster: estudis de llengua i literatura*, vol. V, València, 1992, p. 45-65; i Thomas M. CAPUANO, « Señales de una ciencia agronómica autóctona », *op. cit.*, nota 12.

¹⁷ Edicions a Maria Antònia MARTÍ i ESCAYOL, *De re rustica*, op. cit., nota 6; i a Delphine BONNET, *Un manuscrit catalan...*, op. cit., nota 6. Vegeu Albert G. HAUF i VALLS, « Dues versions iberoromàniques de l'*Opus agriculturae* de Pal·ladi: petita mostra lexicogràfica », dins Günter HOLTUS, Georges LÜDI i Michael METZELTIN (eds.), *La Corona de Aragón y las lenguas románicas: miscelánea de homenaje para Germán Colón = La Corona d'Aragó i les llengües romàniques: miscel·lània d'homenatge per a Germà Colón*, Tübingen, 1989, p. 383-393; i Marco PICCAT, « Il Tractat d'agricultura del Ms. 754 », op. cit., nota 16.

¹⁸ Maria Antònia MARTÍ I ESCAYOL, « Les fonts del *Llibre dels secrets d'agricultura* de Miquel Agustí », *op. cit.*, nota 1.

¹⁹ Gabriel LLABRÉS I QUINTANA (ed.), « Libre de Agricultura segons Paladi », *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, T. 6 (1895-1896), p. 151-153. N'edità només el primer llibre.

²⁰ La traducció catalana a Anna J. GINER SÁNCHEZ, *El Tractat d'Agricultura de Pal·ladi: una còpia feta de la traducció de Ferrer Sayol*, tesi de llicenciatura de la Universitat de València, 1986. La traducció aragonesa a PALLADIUS Rutilius Taurus Aemilianus, *Obra de agricultura, traducida y comentada en 1385 por Ferrer Sayol*, ed. Thomas M. CAPUANO, Madison, 1990. Vegeu també Anna J. GINER SÁNCHEZ, « Notes sobre la traducció catalana del *Tractat d'agricultura* de Pal·ladi feta per Ferrer

Lluís CIFUENTES I COMAMALA : Els sabers útils al món rural català medieval : agricultura ... medecina i conservació dels aliments

pel pròleg que hi afegí. En la línia dels nous aires que bufaven a Itàlia, hi indica que va traduir el text segons el sentit de la frase i no paraula per paraula, com es feia tradicionalment, i que es va documentar sempre que va poder en obres de gramàtica i de medicina per resoldre els seus dubtes. En aquest pròleg extraordinari per a la història de la traducció, sobretot per a la història de la traducció científica i tècnica, alguns historiadors de la literatura, en canvi, hi han detectat una forta presència de tòpics retòrics, com d'altra banda és habitual a l'època, en una anàlisi que no té en compte el context en el qual s'ha d'entendre aquesta traducció, que no és el de les obres literàries, sinó el de les obres tècniques.²¹

Una altra font per a conèixer les tradicions agronòmiques autòctones, fins ara no tinguda en compte pels estudiosos de l'agricultura, són les anotacions esparses —certament, molt més difícils de resseguir— presents en llibres de temàtica diversa i, especialment, en protocols notariais. Així, en un marge en blanc del protocol de 1397 del notari de Perpinyà Joan Ornos s'hi van copiar unes instruccions per a la poda de la vinya (« Sényer, si volets podar, havets a fer per la manera qui's segueix... »),²²

Als protocols del notari de Barcelona Antoni Benet Joan (fl. 1490-1535) sovintegen les anotacions de caràcter mèdic, però també d'altres matèries pràctiques. Així, al protocol de 1500 va prendre nota que «Per anpells de présechs codonys na té mossèn Quintana de bells »;²³ al de 1502, que « Sia recort com En Savata té de grossos préssechs (yo he vist lo fruyt) »;²⁴ i al de 1522-1523, que « Sia recort com en la torra de misser Ferrer, a Jesús, és la ley de las prunes negres grosses rodones que són molt dolces e vena[n] en juliol. Per a mala[l]ts és molt bona pruna. Fa haver dels enpells ».²⁵

Sayol », dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana* (1986), València - Barcelona, 1989, vol. VIII (Àrea VII: Història de la Llengua, ed. Antoni Ferrando Francés), p. 513-518.

21 Sobre aquesta traducció i aquest pròleg en particular, vegeu Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català, op. cit.* nota 2, p. 59-60 i 290-291; i Júlia BUTIÑÁ JIMÉNEZ, « Sobre el prólogo de Ferrer Saiol al *De re rustica* de Paladio », *Epos*, T. XII (1996), p. 207-228. Una crítica del pròleg a Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, *Tòpics literaris, traducció medieval i tradició romànica: discurs de recepció de — com a membre numari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 21 de juny de 2007*, Barcelona, 2007. Vegeu també Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, « Un traductor medieval en el seu context: els defalliments lèxics de Ferrer Saiol », *Llengua & Literatura*, T. XIX (2008), p. 7-26. El fet que Saiol fos padastre de Bernat Metge indueix a un estudi de la traducció que ens sembla desenfocat.

²² Perpinyà, Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals, Protocols notariais, Joan Ornos, 7-I-1397 a 17-IX-1397, fol. 1r^o, publicades per Julià Bernat ALART, « Trois formules de conjuration en catalan (1397) », *Revue des Langues Romanes*, T. XI [=2e sér., T. III] (1877), p. 9-12 (edició d'aquests extractes i de conjurs d'interès mèdic).

²³ Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Antoni Benet Joan, *Reportorium*, 9-I-1500 a 29-XII-1500 (259/5), fol. IIV^r, publicada per Ramon JORDI I GONZÁLEZ (ed.), « Curiosas fórmulas de medicina popular pertenecientes al último cuatros del siglo XV (1474-1501) », *Offarm*, T. I (1982), p. 239-246, a les p. 241-242, § 10.

²⁴ AHPB, Antoni Benet Joan, *Reportorium*, 3-I-1502 a 8-X-1502 (259/7), fol. Iv^o.

²⁵ AHPB, Antoni Benet Joan, *Reportorium*, 4-II-1522 a 19-I-1523

Les notes d'interès agronòmic d'Antoni Benet Joan i altres notaris no es limiten a les relacionades amb el conreu dels fruiters sinó que també s'han de comptar entre elles les que fan referència a combatre els animals nocius (xinxes, mosques, puces, etc.)²⁶ i a la conservació dels aliments (vi),²⁷ algunes de les quals potser procedents de Pal·ladi o altres agrònoms. Les notes d'aquests notaris, sovint més aviat recordatoris, ens informen de l'interès i dels coneixements d'un determinat sector social de propietaris agrícoles per aquestes matèries.

Els tractats d'agricultura com els que hem citat (taula II) van contribuir a satisfer, d'una forma ordenada, aquest afany de coneixements visible en aquestes notes. Encara que els continguts varien d'uns textos a altres, les matèries de les quals solen tractar aquestes obres d'agronomia són la disposició de les edificacions agrícoles, la qualitat de la terra i de l'aigua, les característiques que han de tenir els pagesos, la sembra, la plantació, l'empelt, el manteniment i aprofitament de vinyes, fruiters, hortalisses, llegums i cereals, la forma de combatre les plagues, la cria i aprofitament de diversos animals (abelles, coloms, gallines, oques, paons, bous, vaques, ovelles, etc.), la forma de combatre'n d'altres de nocius (llops, rates, serps, puces, xinxes, etc.), i la manera de conservar el vi i altres productes (elaboració de confitures).

Alguns d'aquests coneixements, especialment els referents als animals i a la conservació dels aliments, van donar lloc a altres gèneres que s'han d'estudiar en paral·lel —i sovint no s'ha fet— amb les obres d'agricultura.

(259/25), fol. IIIv^o.

26 « Per expel·lir xinxes, fé perfum de sangoneres e fugiran », « Per mathar o expel·lir mosques, ruxa la casa de such de barbena » i « Per matar les puces, lança stèpa verda en la cambra », AHPB, Pere de Puig, *Tercium decimum manuale*, 20-XI-1427 a 24-XI-1428 (137/4), interior de la coberta posterior, publicades per Ramon JORDI I GONZÁLEZ (ed.), « Fórmulas medicinales populares y supersticiosas pertenecientes a la primera mitad del siglo XV (1417-1459) », *Circular Farmacéutica*, T. XXXIX, núm. 273 (1981), p. 469-482, a les p. 471-472, § 12-13 i 15; i, amb una transcripció millorada, per Laureà PAGAROLAS I SABATÉ, « Recull d'anotacions esparses dels protocols medievals barcelonins », dins Josep M. SANS I TRAVÉ (coord.), *Estudis sobre història de la institució notarial a Catalunya en honor de Raimon Noguera*, Barcelona, 1988, p. 61-90, a la p. 84, § 91-92 i 94. Una altra recepta contra les xinxes al protocol del notari de València Pere Alfons (« Pedro Alonso ») de l'any 1463, a l'Arxiu de la Catedral de València, publicada per Josep RODRIGO PERTEGÁS, « Efemérides notariales », *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, T. IV (1931), p. 1-20, a la p. 9.

²⁷ Vegeu nota 63.

ELS ANIMALS

Els sabers sobre la salut dels animals eren exposats fonamentalment per la menescalia (o manascalía).²⁸ La menescalia reprenia els coneixements que, a l’Antiguitat, informaven la ‘hipiatria’, llavors en estreta relació amb la geopònica i sovint una i altra tractades pels mateixos autors (Columel·la, Pal·ladi, etc.). A l’Edat Mitjana, però, els tractats de menescalia tenien un públic molt concret i en part sorprenent: sobretot, l’estament nobiliari, per una banda, i els menescals, per l’altra.²⁹

Els nobles tenien un gran interès per tot el que feia referència als cavalls, que donaven nom a la institució social de la cavalleria; un interès que arribava fins a considerar el coneixement i el maneig de la salut d’aquests animals com a cosa consubstancial al noble, i així es reflecteix en obres didàctiques sobre la cavalleria, com el *Llibre de l’orde de cavalleria* de Ramon Llull (c. 1274-1276),³⁰ o en la literatura de l’època, com a l’*Espill* de Jaume Roig (c. 1460-1462).³¹ L’elevat grau de coneixements que en tenien es pot comprovar en altres fonts de l’època, com ara l’extraordinari procés exhumat per Carmel Ferragud.³² Jaume Roig, en el breu catàleg que fa dels sabers i tècniques propis dels nobles, no fa cap referència a l’agronomia, però tal com hem vist a la taula I aquesta matèria també formava part dels seus interessos.

Rere la noblesa, una part de la burgesia es va mostrar sensible a aquesta significació social del cavall i, també per motius pràctics, va posseir obres de menescalia. En localitzem a les seves biblioteques,³³ i alguns dels

²⁸ La forma «menescalia» és majoritària als escrits de la Cancelleria reial i als manuscrits més acurats, i ha estat en ús als parlars occidentals de la llengua catalana. La forma « manascalía » és present en els manuscrits menys acurats i en individus sense una suficient cultura gràfica, però és més acordada amb l’etimologia de la paraula (*marshkalk*, ‘senyor dels estables’) i per això és l’única present als diccionaris normatius actuals. El DCVB recull les dues formes.

²⁹ Per a la menescalia medieval, vegeu, entre d’altres, Yvonne POULLE-DRIEUX, « L’hippiatrie dans l’Occident latin du XIIIe au XVe siècle », dins Guy BEAUJOUAN, Yvonne POULLE-DRIEUX i Jeanne-Marie DUREAU-LAPEYSSONNIE, *Médecine humaine et vétérinaire à la fin du Moyen Âge*, Ginebra-París, 1966, p. 9-168; i Brigitte PRÉVOT i Bernard RIBÉMONT (eds.), *Le cheval en France au Moyen Âge. Sa place dans le monde médiéval ; sa médecine; l’exemple d’un traité vétérinaire du XIVe siècle*, la «*Chirurgie des chevaux*», Orléans, 1994. Sobre la menescalia a l’àmbit cultural català durant l’Edat Mitjana, vegeu especialment Lluís CIFUENTES, Carmel FERRAGUD i Luis GARCÍA BALLESTER, « Els menescals i l’art de la menescalia a la Corona d’Aragó durant la Baixa Edat Mitjana », dins *Història de la ramaderia i la veterinària als Països Catalans. IV Col·loqui d’història agrària (maig del 1997)*. Actes, Barcelona, 1999, p. 75-98; i Carmel FERRAGUD DOMINGO, *La cura dels animals: menescals i menescalia a la València medieval*, Catarroja, 2009.

³⁰ Per a Llull, « tenir jent son arnès e manascalsir son cavayl és offici de cavayler » (Ramon LLULL, *Llibre de l’orde de cavalleria*, edició d’Albert Soler, Barcelona, 1988, p. 185).

³¹ El protagonista aprèn d’un cavaller tot un seguit de sabers i tècniques, entre les quals la «menescalia» (Jaume ROIG, *Espill*, vv. 968-995, edició, traducció i comentaris d’Antònia Carré, Barcelona, 2006, p. 104-105).

³² Carmel FERRAGUD DOMINGO, *La cura dels animals*, *op. cit.*, nota 29.

³³ Així, per exemple, Joan Satorre, mercader de Barcelona (1375), tenia « quatre llibres poch de paper, qui tracten de medicines de cavalls e de aucells e de altres bísties »; Joan Llull, ciutadà de Barcelona (1390), un exemplar de la traducció catalana de Giordano Ruffo (Josep HERNANDO I DELGADO, *Llibres i lectors*, *op. cit.*, nota 8, vol. II, § 331, núm. 15, i §

manuscrits conservats hi provenen i fins i tot estan estretament relacionats amb les seves finques rústiques. Un cas excepcional és el del ms. 423 de la Biblioteca de Catalunya (Salvador Vila, *Llibre de menescalia*), que va pertànyer a Pere Destorrent (fl. 1474-1503), membre d’aquesta conspícua família del patriciat urbà de Barcelona, conseller en cap i batlle reial. Al fol. 2r^o-v^o (originalment un paper solt) hi ha copiada, per una mà de finals del segle XV, una carta adreçada al « Senyor molt magnífich e més virtuós, lo senyor mossèn Pere Destorrent, a Barcelona », per l’administrador de les seves possessions rústiques.³⁴

Els menescals eren els artesans que s’ocupaven de la salut dels animals i que practicaven l’ofici o «art» de la menescalia. S’ha conservat abundant i rica documentació sobre les seves activitats, en la pau i en la guerra, a l’àmbit urbà i al rural, en obradors propis i al servei de reis i nobles, que en alguns casos confiaven més en menescals sarraïns, dels quals coneixem algunes nissagues que van florir a l’ombra de la cort.

Ara bé, totes les fonts medievals són coincidents en un fet: els únics animals en els quals sembla que entenien els menescals eren els cavalls i els altres equins. En efecte, els tractats de menescalia medievals, d’altra banda sovint escrits per nobles, estan dedicats en exclusiva als cavalls i, en l’àmbit català, només en un cas tenim constància d’una obra sobre les mules, que tampoc s’aparta, per tant, de l’esfera dels equins. Aquest protagonisme dels equins respon al paper central i al valor que aquests animals tenien en la societat preindustrial, en el treball, en el transport o en la guerra. Però respon també al mercat de demanda més pròxim, més prestigiós o que més beneficis aportava als autors: el de la noblesa. L’estirada d’aquest sector de la demanda es farà molt evident encara quan arribi la impremta, tot i que els impressors tampoc deixaran de cercar el mercat dels menescals.

La llista dels tractats de menescalia en català ha estat aportada i comentada en una altra banda,³⁵ i això ens estalvia majors precisions, per a les quals aquí no disposem de l’espai suficient. La taula adjunta (taula III) en recull les dades principals.

El protagonisme exclusiu dels equins en els textos de menescalia fins al segle XVII³⁶ ha fet pensar que els menescals només tenien cura d’aquests animals.

³⁵ 395, núm 3); Pere Deuder, mercader de València (1405), tenia un llibre de «menescalies de bèsties» (M.ª Luz MANDINGORRA LLAVATA, *Leer en la Valencia del Trescientos*, *op. cit.*, nota 8, § 122, núm. 25); o Bartomeu Ferri, notari de València (1437), un « libre de menescalia », adquirit en subhasta per un altre notari (M.ª Rosario FERRER GIMENO, *La lectura en Valencia*, *op. cit.*, nota 8, § 19, núm. 3).

³⁴ Una descripció a Sciència.cat DB, Universitat de Barcelona <http://www.sciencia.cat/db/cercador.htm?ms=119>.

³⁵ Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català*, *op. cit.*, nota 2, p. 146-151.

³⁶ Les *Obras de albeytería* de Martín Arredondo (1669) són la primera obra que, almenys a l’àmbit ibèric, obre el ventall a altres animals. Vegeu Francisco TEIXIDÓ GÓMEZ i Jesús TEIXIDÓ GÓMEZ, « Las *Obras de Albeyteria* de Martín Arredondo », *Asclepio*, T. LIV (2002), p. 165-180.

Lluís CIFUENTES I COMAMALA : Els sabers útils al món rural català medieval : agricultura ... medecina i conservació dels aliments

TAULA III		
Tractats de menescalia en català durant l’Edat Mitjana i el Renaixement		
Obra	Traduccions / versions	Edicions
Giordano Ruffo de Calàbria (cat. Jordán Ros de Calàbria), <i>Cirurgia dels cavalls</i> (o <i>Llibre de menescalia de cavalls</i>) = <i>Liber de medicina equorum</i> (o <i>Liber marescalcie equorum</i>)	tr. -1- del llatí (primera meitat s. XIV), <i>Cirurgia dels cavalls</i> tr. -2- del llatí (s. XIV: a. 1389) tr. -3- del llatí (s. XIV: a. 1390) tr. -4- abr. o d’una versió llatina resumida (s. XIV: a. 1389)	GILI, 1985 (tr. 3)
Anònim, <i>Menescalia de Klagenfurt</i>	finals s. XIV	MENHARDT, 1930
Anònim, <i>Llibre de les malalties dels cavalls</i> , encom. per l’infant Don Fadrique de Castella / atr. a Hipòcrates (cat. Ipocràs) = <i>Libro de albeitería</i>	tr. del castellà (ss. XIV-XV)	Ms. a la biblioteca d’Antoni Agustí (1586) i un altre vist per Nicolás Antonio (1672). Notícia a POULLE-DRIEUX, 1966, p. 31-32
Teodoric Borgognoni (cat. Tederic), <i>Cirurgia dels cavalls</i> , = <i>Practica equorum</i> (o <i>Mulomedicina</i>)	tr. del llatí (ss. XIV- XV: a. 1440)	Ms. a la biblioteca d’un ciutadà de València (1440). Notícia a SANCHIS SIVERA, 1930, p. 99
Anònim, <i>Llibre [en fet] dels cavalls</i> , encom. per Alfons XI de Castella / atr. a Hipòcrates (atr. Ipocràs), = <i>Libro [de fecho] de los caballos</i>	almenys dues traduccions: tr. -1- del castellà (s. XIV) tr. -2- del castellà (ss. XIV-XV: a. 1450)	GILI, 1988 (tr. 2)
Manuel Díez (mss. Manuel Dieç), <i>Llibre de la menescalia</i> [= <i>Llibre de cavalls</i> + <i>Tractat de les mules</i>]	c. 1424-1436 Retrotraducció del castellà, impresa: -1- Barcelona, Joan Rosenbach, 1515, i -2- Barcelona, Dimes Bellestar i Joan Giglo, 1523 Traduccions a l’aragonès, al castellà, al napolità i al francès	FARAUDO, 1949 (<i>Tractat de les mules</i>) ÁLVAREZ MÁRQUEZ, 1991 (il·lustracions i taula) CIFUENTES i FERRAGUD, 1999, p. 118-119 (pròlegs)
Salvador Vila, <i>Llibre de menescalia</i>	mitjan s. XV	CIFUENTES i FERRAGUD, 1999, p. 121-124 (qüestionari d’examen)
Anònim, <i>Menescalia de Bolonya</i>	s. XV	BATLLORI, 1932
Bernat de Cases, <i>Llibre d’enfrenaments de cavalls</i>	1496	VIÑAS, 1886 (extractes)
Fonts: GILI, 1985 = Joan GILI (ed.), <i>Lo cavall: tractat de manescalia del segle XV. Text, introducció i glossari de</i> —, Oxford, 1985. – MENHARDT, 1930 = Hermann MENHARDT (ed.), « Pharmacologie catalane: un manuscrit catalan dans la bibliothèque de l’êveque à Klagenfurt-Autriche », <i>Anuari de l’Oficina Romànica de Lingüística i Literatura</i>, T. III (1930), p. 245-267. – POULLE-DRIEUX, 1966 = Yvonne POULLE-DRIEUX, « L’hippiatrie dans l’Occident latin », <i>op. cit.</i>, nota 29. – SANCHIS SIVERA, 1930 = Josep SANCHIS SIVERA, « Bibliología valenciana medieval », <i>Anales del Centro de Cultura Valenciana</i>, T. III (1930), p. 33-56 i 81-132 [reimpr. en trad. catalana dins IDEM, <i>Estudis d’història cultural</i>, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO i Francesc PÉREZ MORAGÓN, València, 1999, p. 57-124]. – GILI, 1988 = Joan GILI (ed.), <i>Libre dels cavayls que compòs Ypocràs: manuscrit del segle XV. Text, introducció i glossari de</i> —, Oxford, 1988. – FARAUDO, 1949 = Lluís FARAUDO DE SAINT-GERMAIN (ed.), « El texto primitivo inédito del <i>Tractat de les mules</i> de Mossen Dieç », <i>Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona</i>, T. XXII (1949), p. 23-62. – ÁLVAREZ MÁRQUEZ, 1991 = Carmen ÁLVAREZ MÁRQUEZ (ed.), <i>Libro de Albeytería. Manuel Díaz. Estudio y transcripción de</i> —, <i>Llibre de Menescalia de Manuel Díaz (Ms. 5–4-46 de la Biblioteca Capitular y Colombina de Sevilla)</i>, Sevilla, 1991. – CIFUENTES i FERRAGUD, 1999 = Lluís CIFUENTES i Carmel FERRAGUD, « El <i>Libre de la menescalia</i> de Manuel Dies: de espejo de caballeros a manual de albéitares », <i>Asclepio</i>, T. LI (1999), p. 93-127. – BATLLORI, 1932 = Miquel BATLLORI, « Un llibre de manescalia en català a la Biblioteca Universitària de Bolonya », <i>Anuari de l’Oficina Romànica de Lingüística i Literatura</i>, T. V (1932), p. 179-223 [reimpr. amb el títol « Un llibre de manescalia a Bolonya » dins Miquel BATLLORI, <i>Obra completa</i>, València, vol. I (<i>De l’Edat Mitjana</i>), 1993, p. 217-265]. – VIÑAS, 1886 = Francesc VIÑAS I SERRA, « Un libro inédito de veterinaria y equitación », <i>Revista de Gerona</i>, T. X (1886), p. 142-150. Nota: Només unes edicions crítiques actualitzades permetran saber si les versions conservades d’aquestes obres corresponen a una o més traduccions.		

El cert és que la menescalia, sòlidament fonamentada en la doctrina mèdica hipocraticogalènica i en la filosofia natural aristotèlica que l'emmarcava, oferia un corpus de coneixements vàlid, com a mínim, per a tots els animals de peu rodó, i no únicament per al cavall. Així es demostra en les obres d'agronomia i també en algunes fonts documentals que excepcionalment ens han arribat per a l'època moderna.

Aus i gossos de cacera, bous i vaques, coloms missatgers, abelles, cucs de seda, animals exòtics o el mateix bestiar de corral, van ser objecte d'atenció en tractats específics (com els tractats de falconeria, alguns dels quals també circularen en català), en escrits enciclopèdics (com el *De proprietatibus rerum* de Bartomeu l'Anglès) o en obres de filosofia i història natural (com els *De animalibus* d'Aristòtil i d'Albert el Gran o els bestiaris no moralitzats, com el present en el *Llibre del tresor* de Brunetto Latini, traduït al català el 1418).³⁷ Però moltes d'aquestes eren obres descriptives, més que no dedicades a la cura i medicació dels animals.

Fig. 2. Manuel Díez, *Llibre de la menescalia* (c. 1424-1436). Sevilla, Bibl. Colombina, ms. 5-4-46 bis, fol. 11v^o, còpia del s. XV

³⁷ Els cap. 124-196 del final del llibre primer contenen la descripció de setanta-dos animals de tota mena, fantàstics i reals, peixos, aus i terrestres. Brunetto LATINI, *Llibre del tresor: versió de Guillem de Copons*, ed. a cura de Curt J. WITTLIN, 4 vols., Barcelona, 1971-1989, al vol. II, p. 38-105.

Per la seva banda, molts dels tractats d'agronomia antics (Col·lumela, Pal·ladi) o procedents de la tradició àrab (Ibn Wafid, Al-Awwam) o de la nova tradició europea medieval (Crescenzi) tenien parts dedicades a la cura dels animals, com més tard en tindrien també les obres d'Herrera (1513) i d'Agustí (1617). Els animals de labor (bous, cavalls i mules), els d'aprofitament (vaques, porcs, ovelles, cabres, paons, ànecs, pollastres, gallines, etc.), els ases, els gossos, els peixos i els animals silvestres (com capturar-los o mantenir-los, apicultura, producció de mel i de cera, cucs de seda), però també els animals nocius que calia saber combatre (ocells, llops, porcs senglars, rates, serps, puces, xinxes, mosques, etc.), tenien tractaments específics en aquestes obres. El ventall d'animals creixerà, i l'aprofundiment en el seu tractament també, a mesura que s'ampliï el públic al qual s'adreçaven, sumant a la burgesia rendista i a la noblesa laica i eclesiàstica petita i mitjana una massa cada vegada més àmplia de propietaris rurals que valoraven l'autosuficiència de l'explotació agrària, en un procés que comença a la segona meitat del segle XV i que ja és ben evident en les iniciatives d'Herrera i d'Agustí.

Ara bé, els traductors i el compiladors catalans, i potser també els seus comitents, sembla que van mostrar poc interès per aquestes parts relatives als animals. Almenys tal com ens han arribat aquestes fonts, ni la traducció catalana de Pal·ladi efectuada per Ferrer Saiol ni cap dels Pal·ladis arromançats (taula II) no contenen la part de l'obra sobre els animals (que en molts manuscrits llatins també és suprimida). Tenim una excepció, això sí, que és la traducció de l'obra d'agricultura atribuïda a Ibn Wafid. Tot i ser una traducció resumida i incompleta, inclou un cert nombre de capítols de la part final sobre la forma « De nodrir les abelles », « De nodrir los coloms », « De gallines e de la sua guàrdia », « De la guàrdia de les oques », « Dels paguós », « De la nodrició de altres ocells », « De pendre grues a mans », « De matar los ocells », « D'enbriaguar los ocells », « De matar los llops », « De matar los porchs », « De matar les rates », « De fer fogir les serps » i « De matar les puces ». La còpia catalana supervivent és àpoda, però només hi manquen els capítols referents a les formigues, les xinxes, les mosques i els mosquits.

En cap d'aquests textos apareix la figura del menescal, però en tots ells queda clara la identitat de pressupòsits doctrinals entre medicina i « menescalia », tal com és esmentada i tractada per Agustí, i per tant la seva validesa, que va fins i tot més enllà dels animals de peu rodó. No fa estrany que el menescal rossellonès Pere Forners, contractat per les viles de Piera i Esparreguera i el monestir de Montserrat (1624-1633), tingués cura dels cavalls però també dels altres animals útils en l'àmbit rural, des dels bous fins a les ovelles, i fins i tot de les gallines.³⁸

³⁸ Lluís CIFUENTES i COMAMALA, « Cavalls, bous i vaques: sobre manescalia i agronomia a Catalunya entre l'Edat Mitjana i la Moderna », dins Josep BATLLÓ ORTIZ, Pasqual BERNAT LÓPEZ i Roser PUIG AGUILAR (eds.), *Actes de la VI Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica* (Vic, 27, 28 i 29 d'octubre de 2000), Barcelona, 2002, p. 87-91.

Una altra cosa és que la medicina animal medieval hagués donat lloc només a una especialitat mèdica —a part la que afectava els ocells de cacera, útils en falconeria— que girava a l'entorn dels equins, econòmicament i socialment molt més rendibles que cap altre animal, i que en medis urbans, nobiliaris i cortesans els menescals se n'ocupessin si no de forma exclusiva, sí amb preferència, tal com ens demostren les fonts conservades. A l'àmbit rural, en canvi, l'autosuficiència de l'explotació rústica, i més en el cas dels simples pagesos, no jugava a favor de la seva presència. L'experiència quotidiana dels que se servien o tenien cura dels animals i, en menor mesura, l'aplicació dels coneixements recopilats als llibres, especialment als llibres en català, devien ser la norma, sense descartar que la presència de menescals podria haver-se donat més del que ha transcendit a la documentació conservada.

LA MEDICINA PRÀCTICA

Els manuscrits que ens han conservat les obres d'agronomia, com s'esdevenia sovint amb els manuscrits en general, tenen a vegades un caràcter miscel·lani. Aquest caràcter ens informa dels altres interessos que, més enllà de l'estricta agronomia, tenien els seus comitents i posseïdors. Així, com podem veure a la taula II, el ms. 6437 de la Biblioteca Serrano Morales de València conté les traduccions catalanes de l'obra de Pal·ladi, efectuada per Ferrer Saiol, i del manual d'arboricultura de Jofre de Francònia, uns textos menors d'agronomia i un receptari per a l'elaboració de confitures. El ms. Esp. 291 de la Bibliothèque nationale de France, per la seva banda, conté la traducció catalana esmentada de Jofre de Francònia, un Pal·ladi arromançat, la traducció catalana de l'obra agronòmica d'Ibn Wafid i la del tractat sobre els aliments d'Ibn Zuh (Avenzoar).

Aparentment, els aliments centren els interessos paral·lels d'aquests individus, i des d'un doble punt de vista: la seva conservació i el seu consum, degudament medicalitzat. Deixem ara la conservació per a més endavant. Les propietats dels aliments i les begudes era una matèria que, en medicina, formava part de la dieta, entesa aquesta no com la simple regulació de la ingesta d'aliments sinó com un conjunt de normes de vida per garantir una vida sana. Els textos que proporcionaven aquestes normes de vida, des de la dietètica fins a la higiene, eren els anomenats regiments de sanitat (*regimina sanitatis*), un gènere de gran èxit entre el públic extraacadèmic, aliè o no a la pràctica de la medicina.³⁹ Aquest mateix públic va consumir també altres obres dedicades exclusivament a la dietètica,⁴⁰ que hem llistat a la

taula IV en els casos que van circular en català. Interessen particularment quatre d'aquests textos. El *Kitab al-agdiya* (« Llibre dels aliments »), el tractat de dietètica pràctica d'Ibn Zuh (Avenzoar), conté dos llibres diferenciats, que ja en els manuscrits àrabs van tenir circulació independent: el primer sobre les propietats dels aliments i d'alguns simples i compostos medicinals; i el segon sobre el regiment de sanitat i la pesta. La traducció catalana (*Remembrança de les viandes*) conté únicament el primer llibre, i encara abreujat, com s'esdevenia també en part de la tradició àrab. Aquest primer llibre conté, en l'original àrab, un petit pròleg de l'autor; una introducció sobre les qualitats dels aliments més adients per a cada estació de l'any; una primera part sobre els cereals, els llegums i la fruita seca; una segona part sobre els diversos tipus de carns i els seus derivats; una tercera part sobre els peixos i els mol·luscos; una quarta part sobre les fruites i les verdures; una cinquena part sobre la conservació i l'elaboració d'alguns productes; una sisena part sobre els compostos medicinals; i una setena part sobre les propietats simpàtiques d'alguns medicaments simples. La traducció catalana (tal com ens l'ha conservat el manuscrit esmentat) omet el pròleg, alguns capítols de la segona part (gairebé tots els referents a la carn dels mamífers, rates, serps, fures, gats, eriçons, llagostes, els productes lactis i els seus derivats), la totalitat de les parts tercera, quarta i cinquena; i alguns capítols de la setena part. Les parts restants es tradueixen senceres o gairebé senceres, de forma literal i no resumida, i oferint una versió força fidel. A primer cop d'ull, fa l'efecte que s'hi van suprimir els capítols que tracten de matèries estranyes al nostre context geogràfic i cultural.⁴¹

L'altra obra important de la taula IV no apareix a les miscel·lànies agrícoles catalanes, però té el mateix caràcter que la que acabem d'esmentar: la traducció parcial del llibre III del *Régime du corps* d'Aldobrandí de Siena (*Tractat de les viandes i dels beures*), àmpliament fonamentat en el *De dietis* d'Isaac Israelí. Està constituït per una sèrie de capítols ordenats en seccions, molt curts i escrits en un estil molt directe, que indiquen per a cada « vianda » o « beure » les característiques, la manera de consumir-se, i la seva eficàcia o contraindicació segons les varietats, les estacions de l'any o les malalties més habituals. En conservem dos testimonis de la segona meitat del segle XV que en porten dues traduccions o versions diferents, en els quals el contingut i l'ordre dels materials divergeix. Aquests dos testimonis es conserven en manuscrits miscel·lanis: el primer en una miscel·lània senyorial (ms. 1474 de la Biblioteca Nacional de España),⁴² ben d'acord

et diffusion d'une écriture médicale en Italie et en France (XIIIe-XVe siècle), 2 vols., Roma, 2007.

³⁹ Per als regiments de sanitat catalans, vegeu Lluís CIFUENTES i COMAMALA, *La ciència en català, op. cit.*, nota 2, p. 96-105. Una anàlisi i ampli catàleg del gènere a Arnau de VILANOVA, *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ed. Lluís GARCÍA-BALLESTER i Michael R. McVAUGH, amb un estudi introductori de Pedro GIL-SOTRES, Juan A. PANIAGUA i Lluís GARCÍA-BALLESTER, dins Lluís GARCÍA-BALLESTER, Michael R. McVAUGH i Juan A. PANIAGUA (eds.), *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, vol. X.1, Barcelona, 1996.

⁴⁰ Marilyn NICOD, *Les régimes de santé au Moyen Âge: naissance*

⁴¹ Expiración GARCÍA SÁNCHEZ, « La traducció catalana medieval del *Kitab al-Agdiya* (Tratado de los alimentos) de Avenzoar », dins Antoni RIERA i MELIS (ed.), *Actes del 1r Col·loqui d'història de l'alimentació a la Corona d'Aragó: Edat Mitjana*, vol. 1 (Ponències), Lleida, 1995, p. 363-386. Edicions a Maria Antònia MARTÍ i ESCAYOL, *De re rustica, op. cit.* nota 6; Gabriel MARTÍNEZ i FERRÀ, *La traducció catalana del «Kitāb al-agdiya», d'Abū Marwān 'Abd al-Malik b. Zuh* o «Remembrança de les viandes», tesi de màster en Història de la ciència (UAB - UB - IMF-CSIC), 2011.

⁴² Aquesta traducció o versió ha estat editada per Maria Luisa INDINI (ed.), « Un Tractat de les viandes e dels beures nella dietologia medievale

amb els destinataris extraacadèmics de l'obra original, i el segon en una miscel·lània mèdica (ms. Esp. 508 de la Bibliothèque nationale de France). En la primera versió o traducció els capítols estan ordenats en set seccions, que tracten respectivament de: les sements o grans produïts per la terra i els llegums (I), les fruites i verdures (II), les carns (IV), les parts dels animals i els productes derivats (V), la carn de les aus i els ous (VI), i les begudes i altres líquids (VII). S'hi reordenen els capítols de forma diferent a l'original i se n'ometen alguns, en particular els relatius a les espècies, que sí que apareixen en l'altra traducció catalana. Aquesta segona versió, encara que conté seccions que manquen en l'anteriorment esmentada (espècies) no en conté d'altres que sí que apareixen en aquella (sobre les parts dels animals) i l'ordre d'alguns capítols hi és sensiblement diferent. En aquesta segona versió els capítols estan ordenats en sis seccions: les sements o grans produïts per la terra i els llegums (I), les verdures (II), les fruites (III), les espècies (IV), les carns, els peixos, els ous i els productes derivats (V), i les begudes (VI).

El tercer text destacable és el poema sobre les qualitats mèdiques dels fruits relatives al regim de sanitat. Es conserva en un manuscrit de principis del segle XVI el contingut del qual apunta a un perfil de comitent pertanyent a l'estament eclesiàstic: conté un tractat sobre les cerimònies de la missa en llatí i un seguit de poemes i oracions en català, i probablement és d'origen rossellonès. L'obra que ens hi interessa enllaça bé amb un públic que valora especialment la medicalització del consum alimentari però també, en agronomia, l'arboricultura. En aquest poema es comparen diversos fruits, i molt concretament les seves qualitats mèdiques, amb referències espirituals. Hi són esmentats els següents fruits, per aquest ordre: figa de Burjassot, pera, poma, poncem, llimona, raïm, codony, serva, móra, arboç, préssec, dàtil, albercoc, cirera de Celrà, poma-préssec, pruna, oliva, gínjol, lledó, nespla, ametlla, nou, pinyó, avellana, castanya, gla i taronja.⁴³

A aquests textos dietètics cal sumar el més cèlebre dels herbaris medievals, el que es va conèixer amb el nom de *Macer*, per estar inspirat en un poema sobre el tema escrit per aquest autor romà. Aquest text, probablement escrit en vers per un cert Odó de Meung (Odon Magdunensis)

catalana », *Messana: Rassegna di Studi Filologici Linguistici e Storici*, n.s., T. VIII (1991), p. 147-185, però sense identificar l'obra. La mateixa traducció o versió ha estat comentada, sense tampoc identificar-la ni conèixer l'edició anterior, per Jordi GÜNZBERG i MOLL, « *Tractat de les viandes e dels beures* (MS. 1474, B.N.M.) », dins Maria BARCELÓ i Antoni RIERA (eds.), *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII): XIV Jornades d'estudis històrics locals (Palma, del 29 de novembre al 2 de desembre de 1995)*, Palma, 1996, p. 699-706.

⁴³ « Déu ha creat e fet tot quant és de nient, / compost e ordonat ab cascun alament: / aygüe, terra, foch e ayre. Per ver, / en totes creatures a de aquestes quatra aver, / car viure no porian ne gens profitar / si-y fàlia la hu, axí-ls fa Déu obrar / per .iiii. temps de l'any, que axí són ordonats: / los dos són calt e fret, e los dos són temprats... — ... Déu me-n tinga bastat, puy me vulle donar / de aquell fruyt saborós appellat fruyt de vida, / e-m do en Paradís la sua glòria complida. Amén » (París, BnF, ms. Nouv. Acq. Lat. 200, fol. 15r^o-16r^o). Edició a Ferran VALLS i TABERNER, « Versos catalans inèdits », *Estudis Universitaris Catalans*, T. IV (1910), p. 394-398.

a mitjan segle X, va circular sobretot en prosa tant en llatí com, sobretot, en traduccions a totes les llengües vernacles d'Occident. El seu text fou manipulats i ampliat, i com el *Tresor de pobres* que veurem a continuació, va servir de font a innumbrables obres de medicina pràctica, sobretot receptaris. Ens interessen aquí aquestes manipulacions i ampliacions, que van acostar el que inicialment era un herbari, centrat en les herbes i les arrels, a un tractat de dietètica, amb capítols sobre els llegums, les fruites i les carns. En català conservem dues versions catalanes del *Macer*, l'una i l'altra en prosa, amb les esmentades ampliacions, en manuscrits quatre-centistes valencians i barcelonins corresponents a una única traducció aparentment datable en el segle XIV. Els manuscrits catalans que el conserven van pertànyer a un eclesiàstic valencià, a una casa noble barcelonina i a un barber-cirurgià també de Barcelona. El *Macer* era un complement important dels textos dietètics i de medicina pràctica, tant per a un públic de profans en la medicina (burgesos, nobles, eclesiàstics) com per als que l'exercien.⁴⁴

En el context agrari, a banda de conèixer els aspectes mèdics del consum alimentari, de la medicina interessava la prevenció i, molt particularment, la terapèutica. Els textos terapèutics són freqüents en les biblioteques d'aquells individus que apareixen a la taula I (burgesos, nobles i eclesiàstics), però si parlem de manuals de terapèutica adreçats a aquest tipus de públic extraacadèmic, el rei indiscutible és el *Thesaurus pauperum*.

El *Thesaurus pauperum*, atribuït a Pere Hispà (*Petrus Hispanus*) en molts manuscrits, és una àmplia recopilació pràctica de receptes i observacions terapèutiques ordenades per afeccions des del cap fins als peus, extretes de diferents obres mèdiques. Presentada de forma simple i concisa, però molt intel·ligentment construïda, recomana amb preferència l'ús dels materials més a l'abast del pacient. És un manual pensat per a l'autoajuda, però fet a partir de les fonts mèdiques universitàries dotades de cada vegada més prestigi a la societat del segle XIII que el va

⁴⁴ Edicions de la primera versió a Faustí BARBERÀ MARTÍ, « Medicina valenciana de antaño », *Revista Valenciana de Ciencias Médicas*, T. VII (1905), p. 286-289 i 373-380; T. VIII (1906), p. 154-159 i 334-336; T. IX (1907), p. 157-159, 190-191, 205-207, 221-223 i 236-238; i T. X (1908), p. 24-27, 203-206, 220-222, 251-253, 262-269 i 281-287 [reimpr. dins Josep RIBELLES COMÍN, *Bibliografía de la Lengua Valenciana*, 5 vols., Madrid, 1915-1984, vol. I, p. 379-389], que n'és una edició incompleta; i a MACER, *Llibre de les herbes i les seues virtuts*, edició i introducció d'Alicia PALAZÓN i Francesc TARAZONA, 2 vols., València, 2001-2002, en ortografia valenciana secessionista. La segona versió ha estat editada a partir d'un únic manuscrit per Lluís FARAUDÓ DE SAINT-GERMAIN, « Una versió catalana del *Libre de les herbes* de Macer », *Estudis Romànics*, 5 (1955-1956), p. 1-54. Vegeu també Pedro CABELLO DE LA TORRE, « L'herbario médico medieval *Macer floridus* en la medicina de la Baja Edad Media », *Asclepio*, T. XXX-XXXI (1979), p. 157-165; Thomas M. CAPUANO, « Medieval Iberian vernacular versions of the herbal called *Macer floridus* », *Manuscripta*, T. XXXV (1991), p. 182-202; Guido MENSCHING, « El *Macer Floridus* en la Península Ibérica: efectos y efectos secundarios de un herbario medieval », dins M.ª Teresa NAVARRO, John J. NITTI i M.ª Nieves SÁNCHEZ, *Textos medievales y renacentistas de la Romania*, Nova York, 2002, p. 93-109; i Jesús PENSADO FIGUEIRAS, « Pasajes del *Macer Floridus* castellano en el ms. II-3063 de la Real Biblioteca », *Revista de Filología Española*, T. XCII (2012), p. 341-362.

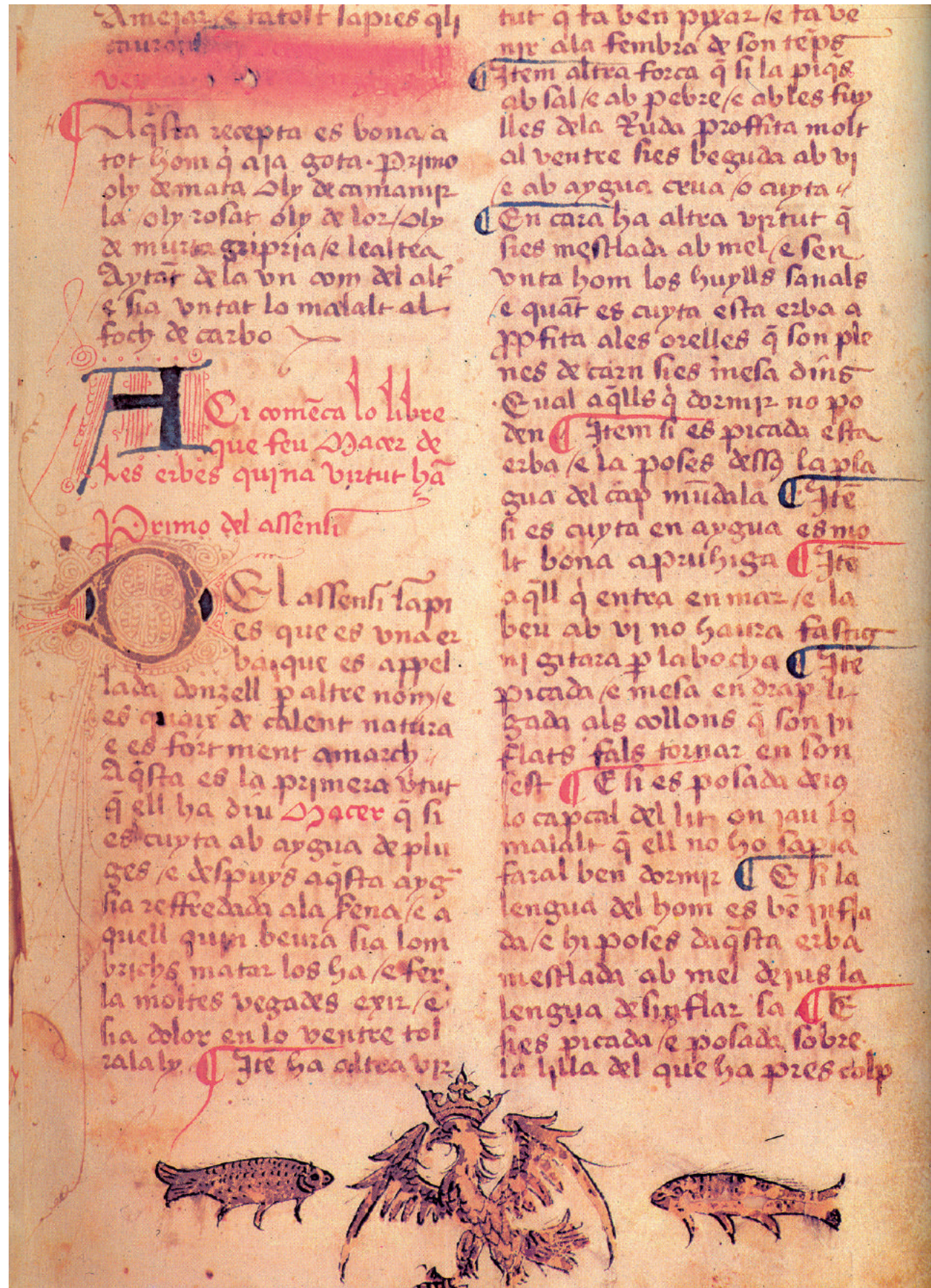

Fig. 3. Odó de Meung, *Llibre de les herbes quina virtut han* [Màcer] (trad. del s. XIV). València, Bibl. Històrica de la Universitat de València, ms. 216, fol. 27r, còpia del segon quart del s. XV

TAULA IV Obres de dietètica i de medicina pràctica en català durant l’Edat Mitjana i el Renaixement		
Obra	Traduccions / versions	Edició / referència
Al-Zahrawi (Albucasis, Abulcasis), <i>Regiment dels malalts</i> = <i>Kitab al-tasrif</i> (llib. XXVI i XXVII: sobre els aliments per als malalts)	tr. Berenguer Eimeric, estudiant de medicina, de l’àrab (prin. s. XIV: a. 1318)	GARCÍA BALLESTER, 1976, p. 25
Ibn Zuhr (Avenzoar), <i>Remembrança de les viandes</i> = <i>Kitab al-agdiya</i> (llib. I: sobre els aliments i els medicaments)	tr. de l’àrab (segona meitat s. XIV)	BONNET, 1995 GARCÍA SÁNCHEZ, 1995 MARTÍNEZ, 2011 MARTÍ, 2012
Aldobrandí de Siena, <i>Tractat de les viandes i dels beures</i> = <i>Régime du corps</i> (llib. III: sobre els aliments i les begudes)	tr. -1- del francès?, atr. Galè (segona meitat s. XIV) tr. -2- del francès? (segona meitat s. XIV)	INDINI, 1991 (tr. 2)
Odó de Meung (Odon Magdunensis), <i>Llibre de les virtuts de les herbes</i> (<i>Macer</i>), atr. a Macer = <i>De viribus</i> (o <i>De virtutibus</i>) <i>herbarum</i>	tr. o versió -1 llarga- (<i>Llibre de les herbes quina virtut han, Màcer</i>) del llatí (s. XIV) tr. o versió -2 curta- (<i>Llibre de les virtuts de les herbes, Tractat dels herbolaris, Màcer</i>) del llatí (s. XIV)	BARBERÀ, 1905-1908 [reimpr. RIBELLES, 1915] PALAZÓN-TARAZONA, 2001-2002 FARAUDO, 1955-1956
Anònim, <i>Poema sobre les qualitats dels fruits</i>	ss. XIV-XV (ms. prin. s. XVI)	VALLS I TABERNER, 1910
Pere Hispà (Petrus Hispanus, cat. Pere d’Espanya i Pere Hispà), <i>Tresor de pobres</i> = <i>Thesaurus pauperum</i>	diferents traduccions i extractes del llatí (ss. XIII i XIV: des d’a. 1308)	COLLELL, 1892 (ms. Vic) ESCUDERO, 1993 (ms. Barcelona)
Fonts: GARCÍA BALLESTER, 1976 = Luís GARCÍA BALLESTER, <i>Historia social de la medicina en la España de los siglos XIII al XVI</i> , vol. I (<i>La medicina musulmana y morisca</i>), Madrid, 1976. – BONNET, 1995 = Delphine BONNET, <i>Un manuscrit catalan, op. cit.</i> , nota 6. – MARTÍNEZ, 2011 = Gabriel MARTÍNEZ I FERRÀ, <i>La traducció catalana, op. cit.</i> , nota 41. – MARTÍ, 2012 = Maria Antònia MARTÍ I ESCAYOL, <i>De re rustica, op. cit.</i> , nota 6. – GARCÍA SÁNCHEZ, 1995 = Expiración GARCÍA SÁNCHEZ, « La traducción catalana medieval », <i>op. cit.</i> , nota 41. – INDINI, 1991 = Maria Luisa INDINI (ed.), « Un Tractat de les viandes e dels beures », <i>op. cit.</i> , nota 42. – BARBERÀ, 1905-1908 = Faustí BARBERÀ MARTÍ, « Medicina valenciana de antaño », <i>op. cit.</i> , nota 44. – RIBELLES, 1915 = Josep RIBELLES COMÍN, <i>Bibliografía de la Lengua Valenciana, op. cit.</i> , nota 44, vol. I, p. 379-389. – PALAZÓN-TARAZONA, 2001-2002 = MACER, <i>Llibre de les herbes, op. cit.</i> , nota 44. – Lluís FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, « Una versió catalana », <i>op. cit.</i> , nota 44. – VALLS I TABERNER, 1910 = Ferran VALLS I TABERNER, « Versos catalans inèdits », <i>op. cit.</i> , nota 43. – COLLELL, 1892 = [Jaume COLLELL I BANCELLS] (ed.), <i>Tresor de pobres, op. cit.</i> , nota 46. – ESCUDERO, 1993 = Asunción ESCUDERO MENDO, <i>Manuscritos de la Biblioteca de Catalunya, op. cit.</i> , nota 46.		

veure néixer. Efectivament, els *pauperes* o «pobres» als quals s’adreça l’obra no eren altres que els profans en la medicina, fonamentalment els habitants de les ciutats, que manifestaven un sensible i creixent interès per tot el que es relacionava amb la salut i la malaltia, i a les biblioteques dels quals aquesta obra no solia mancar. Per a aquest tipus de públic l’obra només presentava un problema: la llengua escollida pel seu autor per elaborar-la, el llatí acadèmic. Un problema que aviat va ser resolt amb la seva traducció a les llengües parlades.⁴⁵

La difusió de l’obra en totes les llengües vernacles d’Occident i en hebreu va ser extraordinària i complexa, ja que va originar versions profundament alterades, amb interpolacions, trastocaments, simplificacions i addicions que podien arribar a fer-la irreconeixible. Aquestes manipulacions, la mateixa aparent simplicitat de l’obra i el caràcter popular de moltes de les prescripcions han fet pensar, sense altres proves que una interpretació presentista i descontextualitzada de la font, que no podia haver sortit de la ploma del gran metge i filòsof portuguès que arribaria a ser elegit papa amb el nom de Joan XXI. Aquesta anàlisi oblida la intel·ligència de la recopilació, l’autor de la qual havia de tenir per força un profund coneixement de la literatura mèdica especialitzada, i del mateix ús del llatí i de l’ordenació acadèmica, i també l’acurada presentació del material, visible en els millors manuscrits, en els quals, al final de cada prescripció, apareix sempre la indicació de la font. Unes referències a les autoritats mèdiques que sens dubte contribuïen a valorar l’obra i així va ser percebut pel públic, encara que en molts manuscrits es va optar, per tal de simplificar, per suprimir totes aquestes referències o bé, si més no, les menys conegudes pel gran públic.

L’obra també va tenir una gran difusió en català (*Tresor de pobres*) des del tombant del segle XIII al XIV. En català se’n conserven unes quantes versions, entre elles una que manté la indicació de procedència de les receptes, anotada en vermell.⁴⁶ Del *Tresor de pobres*

⁴⁵ Lluís CIFUENTES I COMAMALA, « Estratègies de transició: pobres i versos en la transmissió extraacadèmica del saber a l’Europa llatina tardomedieval », dins Anna ALBERNI, Lola BADIA i Lluís CABRÉ (eds.), *Traduït i transferir: la transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*, Santa Coloma de Queralt, 2009, p. 241-263, proposa posar-la en relació amb altres obres per a *pauperes* (de dret, de teologia i de filosofia) adreçades al mateix públic urbà àvid de síntesis de les prestigioses matèries universitàries. Edició del text llatí a Maria Helena da Rocha PEREIRA, « *Petri Hispani Thesaurus Pauperum*: edição crítica com prefácio, tradução e notas », *Studium Generale*, T. I (1954), p. 161-299; T. II (1955), p. 184-247; T. III (1956), p. 68-173 i 310-349; T. IV (1957), p. 54-139; i T. V (1958), p. 255-283 [reimpr. dins: *Obras médicas de Pedro Hispano*, Coímbra, 1973, p. 37-408].

⁴⁶ Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 864 (any 1392), editat amb transcripció semidiplomàtica a Asunción ESCUDERO MENDO, *Manuscritos de la Biblioteca de Catalunya de interés para la Farmacia y las Ciencias Médicas, en particular el « Tresor dels pobres »*, tesi doctoral de la Universitat de Barcelona, 1993, p. 563-734. Una altra versió (Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, ms. 191, s. XIV-XV) va ser parcialment publicada per [Jaume COLLELL I BANCELLS] (ed.), *Tresor de pobres compilat per Pere Hispano (Papa Joan XXI), versió catalana del segle XIV*, Barcelona, 1892, en una edició censurada. Per a la difusió de l’obra en català, vegeu Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català, op. cit.*, nota 2, p. 116-117; i del mateix autor «Estratègies de transició: pobres i versos», *op. cit.*, nota 45, p. 244-250.

interessa subratllar-ne el caràcter de manual terapèutic de referència a les cases burgeses i de la noblesa laica i eclesiàstica mitjana i petita; un caràcter que li venia donat pel format de manual d’autoajuda que tenia, que el feia especialment apte tant als medis urbans com als rurals.⁴⁷ La fortuna, extraordinària, del *Tresor de pobres* no es va limitar a les traduccions i a les versions manipulades que en corrien, sinó que va ser la font de moltes altres obres sobre la terapèutica, i la gran majoria dels receptaris elaborats a l’Occident medieval n’eren deutors en una o altra mesura. El receptari o compilació de receptes i altres obretes breus per a uns usos determinats, sovint de caire privat i adaptat a les necessitats del seu compilador, després copiat i manipulat incessantment, és el producte terapèutic més simple i útil en medis domèstics.

En català coneixem un bon nombre de receptaris elaborats i difosos entre aquest públic extraacadèmic. No és aquest el lloc de fer-ne una llista, que ja hem fet en una altra banda,⁴⁸ però sí que destacarem, per haver-se publicat, el del probable jurista de Sabadell Joan Martina, començat l’any 1439,⁴⁹ el del jurista mallorquí, conseller reial i regent de Nàpols Bartomeu de Verí, molt probablement copiat entre 1469-1502,⁵⁰ el cèlebre d’un misser Joan no identificat, iniciat l’any 1466,⁵¹ o el de Joanot Valero, tintorer de València, de 1499.⁵² Per altra banda, els folis en blanc dels llibres, fins i tot els dels protocols notariais, servien per a anotacions terapèutiques d’urgència que es volien tenir a mà, com hem vist ja en parlar dels sabers agrícoles.⁵³

Per acabar aquest apartat, convé remarcar que als textos medievals no hem observat cap indicati, ni a favor ni en contra, de la distribució de responsabilitats per gèneres que es dóna a l’obra d’Agustí, on el coneixement de la terapèutica mèdica es presenta com un deure propi de la dona «mare de famílies y agricultora».

⁴⁷ Lluís CIFUENTES I COMAMALA, « Estratègies de transició », *op. cit.*, nota 45, presenta una taula de la seva difusió social a l’àmbit cultural català.

⁴⁸ Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català, op. cit.*, nota 2, p. 119-121.

⁴⁹ Edició a Josep PERARNAU I ESPELT, « El receptari del sabadellenc Joan Martina (1439) », *Arxiu de Textos Catalans Antics*, T. XI (1992), p. 289-328.

⁵⁰ Edició a Josep TOMÁS MONSERAT I Bartomeu COLL TOMÁS, « El recetario medieval de Bartomeu de Verí, regente de Nápoles », dins *II Congreso Nacional de Reales Academias de Medicina y Cirugía: comunicaciones (Palma de Mallorca, 1981)*, Palma, 1982, p. 83-92.

⁵¹ Edició a Ernest MOLINÉ I BRASÉS (ed.), « Receptari de Micer Johan », *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, T. VII (1913-1914), p. 321-336 i 407-440. Vegeu també Lluís CIFUENTES I COMAMALA, « El manuscrit del Receptari de misser Joan », dins Josefina MUTGÉ VIVES, Roser SALICRÚ I LLUCH i Carles VELA I AULESA (eds.), *La Corona catalanoaragonesa, l’Islam i el món mediterrani: estudis d’història medieval en homenatge a la doctora María Teresa Ferrer i Mallol*, Barcelona, 2013, p. 155-167.

⁵² Edició a Lluís CIFUENTES I COMAMALA i Ricardo CÓRDOBA DE LA LLAVE, *Tintoretia y medicina en la Valencia del siglo XV: el manual de Joanot Valero*, Barcelona, 2011

⁵³ Algunes edicions a Ramon JORDI I GONZÁLEZ, « Fórmulas medicinales populares », *op. cit*, nota 26; Id., « Curiosas fórmulas », *op. cit.*, nota 23; Id., « Fórmulas de medicina popular y supersticiosa pertenecientes a la primera mitad del siglo XVI (1504-1568) », *Circular Farmacéutica*, T. XLI, núm. 281 (1983), p. 283-309; Laureà PAGAROLAS I SABATÉ, « Recull d’anotacions esparses », *op. cit.*, nota 26; i Josep RODRIGO PERTEGÁS, « Efemérides notariales », *op. cit.*, nota 26.

LA CONSERVACIÓ DELS ALIMENTS

TAULA V Receptes i receptaris medievals en català per a la conservació dels aliments i les begudes		
Obra	Elaboració i còpia	Edició / referència
Anònim, <i>Receptes de bones compostes</i>	València?, s. XIV (ms. València, s. XV)	CAPUANO, 1994, p. 256-257
Anònim, <i>Llibre de totes maneres de confits</i>	València?, s. XIV (ms. Barcelona, primera meitat s. XV)	FARAUDO, 1946 SANTANACH, 2003, p. 273-295
Anònim, <i>Manera com se fan les albergínies en salsa per conservar fins a la Quaresma</i>	Copiada per Sança Eiximenis de Foix i de Cabrera, 1440	ANDREU-CANELA-SERRA, 1992, p. 109
Anònim, <i>Receptes per a bona composta de pastanaga i salses</i>	Copiades en la segona meitat s. XV	GASCÓN, 1992
Anònim, <i>Receptes per fer o conservar el vi</i>	Pal·ladi (taula II) Jofre de Francònia (taula II) Ms. Palerm, Bibl. Comunale, Qq A 13 (finals s. XV) Ms. Vic, 191, fol. 148vº (afegida s. XIV-XV) Antoni Benet Joan, 1529-1530	CORNAGLIOTTI, 1994
Fonts: CAPUANO, 1994 = Thomas M. CAPUANO, « The agricultural texts appended », <i>op. cit.</i>, nota 7. – FARAUDO, 1946 = Lluís FARAUDO DE SAINT-GERMAIN (ed.), « Llibre de totes maneres de confits », <i>op. cit.</i>, nota 58. – SANTANACH, 2003 = <i>Llibre de Sent Soví</i>, <i>op. cit.</i>, nota 58. – ANDREU-CANELA-SERRA, 1992 = Jordi ANDREU, Josep CANELA i M. Àngela SERRA (eds.), <i>El llibre de comptes</i>, <i>op. cit.</i>, nota 60. – GASCÓN, 1992 = Sergi GASCÓN URÍS, « Receptes medievals », <i>op. cit.</i>, nota 61. – CORNAGLIOTTI, 1994 = Anna CORNAGLIOTTI, « Il trattato delle erbe della Biblioteca Comunale di Palermo (ms. Qq A 13): un ricettario catalano », dins Carlos ROMERO i Rossend ARQUÉS (eds.), <i>La cultura catalana tra l’Umanesimo e il Barocco: atti del V Convegno dell’Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)</i>, Pàdua, 1994, p. 103-119.		

Com hem vist, un altre aspecte relacionat amb els aliments que és tingut en compte a les miscel·lànies agrícoles és la seva conservació. L’elaboració de « confits », « compostes », « conserves » i « xarops » —una terminologia variada que expressa diferents modalitats—, i les formes de « fer » o « conservar » el vi, són consignades sovint als mateixos textos d’agronomia i també als receptaris mèdics i llibres de cuina, un altre gènere de gran difusió a les cases nobles i burgeses en el qual no entrarem.⁵⁴ No ens interessarà aquí tant aquesta presència en altres obres, com l’elaboració i difusió de reculls específics i anotacions esparses, a vegades en llocs ben significatius (vegeu taula V).⁵⁵

El primer d’aquests reculls va ser copiat al mateix manuscrit que conté la traducció catalana de l’obra de Pal·ladi efectuada per Ferrer Saiol el 1380-1385, una còpia valenciana de finals del segle XV o principis del XVI. Es

⁵⁴ Els textos en català a Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català*, *op. cit.*, nota 2, p. 294-297. Per a un panorama més general, vegeu Bruno LAURIOUX, *Le règne de Taillèvent: livres et pratiques culinaires à la fin du Moyen Âge*, París, 1997.

⁵⁵ Una primera i breu presentació a Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català*, *op. cit.*, nota 2, p. 297-298.

pensa que, com el text de Saiol, els altres textos afegits en aquesta miscel·lània poden haver estat elaborats a la segona meitat del segle XIV i a l’àrea de València.⁵⁶ És un receptari de confitures o «compostes» de diferents fruites i hortalisses, amb una recepta per fer piment, que ocupa tres folis del manuscrit. Com els altres textos d’aquesta miscel·lània, va ser traduït a l’aragonès.⁵⁷

El recull de fórmules per a confitures més extens i acabat en català és el que es coneix com a *Llibre de totes maneres de confits*.⁵⁸ Inclou trenta-tres receptes «de totes

⁵⁶ València, Biblioteca Municipal Serrano Morales, ms. 6437, fols. 97rº-99rº.º Vegeu Thomas M. CAPUANO, « The agricultural texts appended », *op. cit.*, nota 6, p. 256-257, on glossa el receptari a partir de la traducció aragonesa.

⁵⁷ El seu contingut és el següent: (1) « Recepta de la bona composta »; (2) « De les poncemes »; (3) « Dels préssechs, pomes y peres »; (4) « Dels naps y pastanagues »; (5) « De les taronges »; (6) « Dels melons »; (7) « Dels codonys »; (8) « De les cols »; (9) « De confegir ab gucre »; (10) « Altra composta »; (11) « Recepta de piment bo y fi »; i (12) « Altra rezepta comuna ».

⁵⁸ La primera edició fou feta per Lluís FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, « *Libre de totes maneres de confits*: un tratado manual cuatrocientista de arte de dulcería », *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, T. XIX (1946), p. 97-134, i està disponible a http://www.uni-giessen.de/gloning/tx/confits.htm. Nova edició, amb una nova

netures de confits de mel e de sucre de quallsevuylla condisió de fruytes ho de reÿls... axí ponsemps, codoyns, peres, présechs, pomes, carabasas e moltes altres maneres de fruytes... e a fer los axerobs». Com l’anterior, sembla elaborat en la segona meitat del segle XIV, potser a València, encara que ens ha arribat en una única còpia datable a l’àrea de Barcelona en la primera meitat del segle XV, que és, precisament, una miscel·lània concebuda per a la formació de fills i filles de cavallers que inclou manuals de menescalia, de falconeria i de cuina, entre altres textos.⁵⁹ El compilador declara haver extret les receptes que conté de diversos llocs, tot regint-se « per experiència d’elsguns notables espesiers en asò esperts en confegir tota natura de confits », i l’anàlisi confirma que l’obra té almenys dues fonts diferents, que no s’han identificat. La compilació s’adreça a una dama noble, amb la qual aquesta podrà conhortar els seus convidats i també servir-se’n en cas de malaltia.

Aquests materials també van circular en forma d’anotacions esparses, a manera de recordatoris, a vegades en llocs que delaten, si no els seus autors, sí almenys els seus transcriptors i divulgadors, sempre pertanyents a l’espectre social que hem vist a la taula I. Als folis en blanc del llibre d’administració de la casa i els béns de Sança Eiximenis de Foix i de Cabrera (a. 1397-1474), senyora de Novalhas i de la vall d’Osor, entre altres entrades datades el 20 de setembre de 1440, apareix copiada, de la mà de la mateixa Sança, una recepta que exposa «la menera con sa fan les elbergènies en sols per stogar fins a la Corema».º

Un altre cas encara: al foli de guarda final d’un manuscrit del *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis de la primera meitat del segle XV, hi ha copiades tres receptes culinàries, la primera per a fer conserva de pastanaga, pances i prunes, i les altres per a fer salses, afegides per una mà de la segona meitat del segle XV, potser nord-catalana.⁶¹

Els notaris, entre les anotacions que a vegades afegien als folis en blanc i guardes dels seus llibres, també van

transcripció a cura de Joan SANTANACH, dins *Llibre de Sent Soví / Llibre de totes maneres de potatges de menjar*, a cura de Rudolf GREWE (†), edició revisada per Amadeu-J. SOBERANAS i Joan SANTANACH; *Llibre de totes maneres de confits*, edició crítica de Joan SANTANACH i SUÑOL, Barcelona, 2003, p. 273-295.

⁵⁹ Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 68, fols. 172rº-184vº. La millor descripció del ms. és la publicada per Joan Santanach dins *Llibre de Sent Soví*, *op. cit.* nota 58, p. 247-264, en la qual, però, no s’analitza la finalitat del còdex. Vegeu també Id., « El Llibre de Sent Soví, les seves «versions» i la circulació de textos culinaris medievals », *Medioevo Romanzo*, T. XXXIV (2010), p. 352-395..

⁶⁰ Arxiu de la Catedral de Barcelona, Capítol de la Catedral, III-3-B (*Primer llibre memorial començat per la senyora dona Sanxa Ximenis de Fox e de Cabrera e de Navalles*, 1440-1443), fol. 55vº. Edició a Jordi ANDREU, Josep CANELA i M. Àngela SERRA (eds.), *El llibre de comptes com a font per a l’estudi d’un casal noble de mitjan segle XV: Primer llibre memorial començat per la senyora dona Sanxa Ximenis de Fox e de Cabrera e de Navalles (1440-1443)*, Barcelona, 1992, p. 109.

⁶¹ Edició a Sergi GASCÓN URÍS, « Receptes medievals del ms. h-ij-13 de la Biblioteca del Reial Monestir de San Lorenzo de El Escorial », dins Antoni FERRANDO i Albert G. HAUF (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster: estudis de llengua i literatura*, vol. V, Barcelona, 1992, p. 41-44. Són les següents: (1) « Racepta per fer bona composta en cantitat de una olla de .VII. diners »; (2) « Rasepta per fer mostalla »; i (3) « Rasepta per uruga ».

registrar aquest tipus de receptes pràctiques. Així, el notari de Barcelona que ja coneixem Antoni Benet Joan, va anotar al seu llibre de 1529-1530 un « Recort si voleu que lo vi no tor[n] agre sinó que serà molt fi ».⁶² Les receptes per « fer » (preparar amb espècies al gust de l’època) o « conservar » el vi són presents al *Tresor de pobres* (taula IV) o en folis originalment en blanc de manuscrits que ens l’han transmès,⁶³ i, sobretot, als tractats d’agricultura de Pal·ladi i de Jofre de Francònia (taula II), que n’ofereixen un bon nombre, i també al receptari del ms. de Palerm (taula V).

Observem com aquests receptaris o receptes esparses sobre els mètodes de conservació dels aliments solen trobar-se en la intersecció entre l’agronomia, la medicina i la cuina, tant per intencionalitat com pels llocs on es conserven. Una intersecció que no ens ha de fer estrany, venint d’una època en què aquestes tres àrees arribaven a ser enteses com un tot; un tot que girava al voltant del descobriment de la natura i, sobretot, de l’interès primordial en la conservació de la salut.

CONCLUSIÓ

Hem tingut ocasió de veure, a través de les seves fonts originals, un repertori de sabers útils al camp català de la baixa Edat Mitjana i principis del Renaixement. Hem focalitzat el nostre estudi en l’agronomia, la menescalia, la medicina i la confiteria, però és un ventall obert al qual podrien sumar-se altres sabers, com els relatius a l’astrologia i la meteorologia, la cinegètica o la cuina. Les prediccions astrològiques i meteorològiques, en particular, apareixen en almanacs, llunaris i en altres textos de pronòstics, en els quals solen donar-se indicacions per a la sembra i la plantació, l’empelt, la poda, etc., els anys fèrtils i els estèrils, la forma de preveure les pluges i les tempestes —per a les quals també corria un ric repertori de conjuracions— o també quan s’han d’administrar fàrmacs i altres tractaments mèdics a persones i animals.⁶⁴ L’espai disponible no permet aquí més precisions.

El que hem volgut traçar és l’arqueologia d’una tradició que arriba fins al *Llibre dels secrets d’agricultura, casa rústica i pastoril* de Miquel Agustí (Barcelona,

⁶² AHPB, Antoni Benet Joan, *Reportorium*, 12-I-1529 a 18-I-1530 (259/32), fol. IIIVº, publicada per Ramon JORDI i GONZÁLEZ (ed.), « Fórmulas de medicina popular », *op. cit.*, nota 53, p. 299, § 46.

⁶³ Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopals, ms. 191, fol 148vº (« Si vols fer .III. fioles de vin, pren .IIII. onces de senet... ») afegida per una mà de finals del s. XIV o principis del XV, truncada del final.

⁶⁴ Per exemple, porta aquest tipus d’indicacions el *Repertori dels temps*, d’Andrés de Li, que es va publicar en català com a complement del llunari de Bernat de Granollacs entre 1510 i c. 1519 (edició del text castellà a Andrés de Li, *Reportorio de los tiempos*, ed. Laura DELBRUGGE, Londres – Rochester, NY, 1999). Per als llunaris en català, vegeu José CHABÁS BERGÓN, « “Lo compta de la luna”: lunarios medievales », dins Josep BATLLÓ ORTIZ, Pere de la FUENTE COLLELL i Roser PUIG AGUILAR (eds.), *Actes de les V Trobades d’Història de la Ciència i de la Tècnica (Roquetes 11-13 desembre 1998)*, Barcelona, 2000, p. 335-341, amb la bibliografia pertinent, als quals s’ha de sumar Ravenna, Biblioteca Classense, ms. 215, fols. 67rº-84vº (c. 1386). Per als textos d’astronomia i astrologia en català, vegeu Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català*, *op. cit.*, nota 2, p. 189-220.

1617), que tot i ser en bona mesura una adaptació de models francesos editats al segle XVI, molt probablement beu també en textos catalans anteriors, tal com ha destacat Maria Antònia Martí Escayol. En aquest vademècum del propietari rural les tècniques agrícoles es complementen amb naturalitat amb els sabers veterinaris, mèdics, culinaris i astrològics, amb una eficiència que va ser reconeguda pel seu públic, que —encara que en traducció castellana (*Libro del prior*)— el va mantenir viu a les cases pairals i masies catalanes fins al segle XIX. Un altre punt d'arribada d'aquestes tradicions són els almanacs agrícoles, entre els quals destaca el *Calendari del pagès*, publicat (en català, excepte durant la dictadura) per l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre des de 1856.⁶⁵

Tot aquest conjunt de coneixements responia a una demanda concreta entre els propietaris rurals, interessats a aplicar els beneficis del saber en la racionalització de les seves explotacions, que havien de ser autosuficients en la producció, la prevenció i la terapèutica, enteses aquestes en tots els camps útils i tant en les persones com en els animals que hi vivien. Com diu Xavier Luna al seu comentari de l'obra d'Agustí, aquests propietaris desitjaven tenir un coneixement universal i complet de tots els aspectes relacionats amb el funcionament de les seves possessions i vetllaven perquè tots els que hi treballaven tinguessin els coneixements adequats. Precisament, per acabar, ens hem de preguntar quin grau de penetració social (masovers, pagesos) van tenir els sabers transmesos per les obres que hem comentat. És una qüestió important, difícil de resoldre i que resta oberta, però estem convençuts que aquesta penetració, en una o altra mesura, es va donar.

⁶⁵ Marià AGUILÓ I FUSTER, *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid, 1923 [reimpr. facs.: Barcelona-Sueca, 1977], § 1916-1920, per als primers números.